

VÁCLAV FROLEC

Vánoce v tradici českého lidu

OBSAH

SVÁTEK, ČAS A KULTURA 17	Mezi středověkem a novověkem
„SVATÉ NOCI“ 20	Koleda
PŘEDVÁNOČNÍ ČAS 22	Znamení budoucna
VÁNOČNÍ ČAS 44	Vánoční zeleň a stromek
Sacrum et profanum	Vánoční dar
Křesťanské vánoce	SVÁTKY LIDSKÉ LÁSKY 96
Štědrý večer v době Karla IV.	Poznámky 101
	Seznam ilustrací 125

Vánoční svátky jsou pevně zakotveny v dějinách i v současnosti. V evropské národopisné literatuře najdeme nepřehledné množství informací o oslavách vánoc, pokusů o jejich historickou rekonstrukci, mezinárodní srovnávání i strukturálně funkční zhodnocení. Česká etnografie a folkloristika však doposud zůstaly převážně na pouhém popisu průběhu vánoc. V tomto ohledu základní význam mají stále práce ČEŇKA ZÍBR-
RA.¹ Jeho zásluhou bylo také soustředěno na stránkách časopisu *Český lid*² mnoho materiálu, který čeká — spolu s ostatními doposud shromážděnými údaji — na vědecké zhodnocení. Složitá problematika vánoc v tradici českého lidu si vyžaduje postupně řešení. Uplatní se tu zejména zřetele kulturně historické, kulturně geografické a funkčně strukturální. V širokém srovnávacím mezinárodním pohledu by pak měly vystoupit specifické znaky „českých vánoc“. V našem národopisně po-
jatém výkladu spojujeme historický přístup s hledisky vnitřního systému vánočních svátků.³

Svátek, čas a kultura

Oslavy vánoc zahrnují více historických a sociálních vrstev. V historickém plánu představují jejich výchozí základnu předkřesťanské projevy lidové víry a obřadnosti, které se později propojují s křesťanskou myšlenkou posvátného zrození. V sociální rovině v nich dochází k symbióze kulturních hodnot rolnických, pastýřských a měšťanských. Vánoce svou genezí směřují k prvotnímu (prvobytnému) svátku, jehož vznik je spjat s ranými stadii vývoje lidské společnosti.

Příznačným rysem prvotního svátku — jak usuzujeme na základě rozboru archaických svátečních situací v mimoevropských kulturách — byl jeho kolektivní charakter. Byl obecnou a veřejnou záležitostí společnosti, v níž nenastal ještě zlom mezi všedním a svátečním životem, mezi prací a volným časem.⁴ V této fázi vývoje společnosti nelze tedy princip svátečnosti, jak také upozorňuje M. M. ВАСИТИН, odvodit a objasnit z praktických podmínek a cílů společenské práce nebo z biologické (fyziologické) potřeby periodického oddechu.⁵ Nabízí se otázka podnětu, který mohl vyvolat vznik svátku. Víme, že prvotní svátek je základem mnoha mýtů, zejména mýtu o Počátku.⁶ Každého roku se tvoří svět znovu. MIRCEA ELIADE v této souvislosti píše: „Ve svém celku všechny sakrální činnosti, všechny „znaky“ aktualizované v nástupu nového roku nebo příchodu jara — bez ohledu na to, zda tyto činnosti nebo znaky jsou povahy

ČESKOSLOVENSKÁ A. S. L. E. JE VED

Ústav slavistický

603 00 Brno, Mendlovo nám. 1a

symbolické nebo též rituální, mytické nebo legendární — vykazují jakousi společnou strukturu: v menším nebo větším stupni obsahují drama stvoření.⁴⁷ Neodvažujeme se odpovědět na otázku, zda mýty vyvolaly vznik svátků nebo zda svátky předcházely mýtům. Jisto je, že svátek předpokládá existenci trvalého ideového a kulturního svazku mezi lidmi. Ten se mohl vytvářet prostřednictvím kultů nejrůznějšího druhu (uctívání totemických zvířat, rostlin, kult slunce, měsíce, země, kult pohanských božstev) a magických představ. Průběh prvotního svátku se tak mohl ztotožnit s obřadem. Projevovala se tu závislost člověka na přírodě, odrážel se jeho vztah k přírodnímu, kosmickému řádu, jak se jevil v jeho prvotních, nejasných představách. V duchu kultovního a magického myšlení směřovaly prvotní svátky, slavnosti a obřady k zabezpečení zdatu v hospodářském a rodinném životě. V průběhu oslav se vytvářel zvýšený pocit lidské sounáležitosti a solidarity.

Etnologické studium archaických kultur naznačuje, že prvotní svátek byl — z hlediska dnešního nazírání — málo vážný a slavnostní. Měl spíše veselý, až smíchový či karnevalový průběh, odpovídající zřejmě představám a tužbám tehdejšího člověka po svobodě a rovnosti. Odtud snad pramení i zjevné výstřední, vzrušené, orgiastické rysy archaických slavností u některých mimoevropských národů.⁸ Někdy, jak je to patrné například u slovanského etnografického materiálu, se svátečnímu smíchu, veselí připisovala osobitá magická síla, blahonosná funkce (čím hlučnější smích, tím bohatší bude úroda).⁹ Z veselého prvotního svátku vychází a jeho znaky nese „smíchová kultura“ středověku i novověké karnevalové slavnosti.

Svátky jsou bytostně spjaty s časem. „V mytickém myšlení“ — píše ERNST CASSIRER — „se prostor a čas nikdy nechápu jako číselné a prázdňné formy. Chápu se jako velké a tajemné síly, kterými se všechny věci řídí, které ovládají a určují nejen náš život, nás smrtelníků, ale i život bobů.“¹⁰ Na vznik svátků agrárního charakteru měly rozhodující vliv každoročně se opakující proměny v přírodě, pravidelná střídání ročních období jara, léta, podzimu a zimy, s dobou zimního a letního slunovratu, jarní rovnice a podzimní rovnodennosti. „Sváteční pocíťování světa“ (M. M. BACHTIN) se dostavovalo v okamžicích smrti a znovuzrození, proměny a obnovy. Sezóny zemědělského hospodaření a střídající se lidská pokolení zrcadlily kosmický řád. Přírodní cykly se ve specifické formě odrazily v periodicitě svátků a obřadů.

Jejich základem je symbolické opakování aktu stvoření. Zvláštní význam tu nabývá posvátný čas, který je časem nadpří-

rozeným, nadlidským a nadhistorickým. Vždy vlastně probíhá v přítomnosti. Události mýtů, obsah obřadů vnímá člověk „ted“, v dané chvíli, cítí se jejich účastníkem. O vánocích prožívá věřící člověk zrození božského dítěte, jako by se právě narodilo (ve vánoční koledě zaznívá: *Narodil se Kristus Pán, veselme se, z růže kvítek vykvet' nám, radujme se!*). Z hlediska věčnosti děje mýtů a obřadů nikdy nekončí, mají nadčasovou platnost. Periodické svátky uzavírají pevný cyklus času a otvírají nový. Jejich cílem je celková obnova času.¹¹ Míra posvátnosti je u konkrétních svátků a obřadů různá. Agrární svátky, prolínající se s tradičními slavnostmi, obřady a zábavami, směřují především k zajištění zdatu v hospodaření a v životě kolektivu. Tato jejich podstata se zcela nevytratila ani poté, když se lidové svátky propojily s křesťanskými.

Celý cyklus lidových výročních svátků probíhá za účasti všech lidových vrstev a lze jej tedy označit jako svátky spoluúčasti. Všechny mají periodický charakter a většinou připadají na ustálený termín; výjimkou v tom jsou velikonoce a letnice jako svátky pohyblivé. Úloha a skrytý smysl svátků mají hodně společného, ale i zvláštnosti ve vztahu k historickému a sociálnímu času. Měnily se s civilizacemi i společnostmi. Některé svátky působí navenek, na široké okolí, jiné pronikají k nitru a podstatě člověka. První jsou především pro podívanou, druhé obohacují duševní horizont.¹² S rozvojem společnosti se vyvíjejí dvě fáze společenského života: všední den vyplněný prací a svátek s uvolněním, fyzickým odpočinkem a radostí. V lidové kultuře nebyla — jako dědictví původní jednoty — mnohdy hranice mezi všedním a svátečním ostrá. Tradiční obřady a slavnosti probíhaly v době pracovních činností i svátků. Měly symbolický charakter, odkazovaly k tomu, co bylo mimo jejich vnější podobu.¹³ Čím více se lidové svátky i lid sám dostával do kontaktu se svátky jiných společenských vrstev, tím více se zvyrazňovala jejich vnější podoba, ztrácel se původní smysl. Lid, dříve nositel vlastní svátkové tradice, začal „předvádět“ své kulturní projevy vyšším vrstvám společnosti i sám sobě; stával se aktérem i divákem zároveň. Pod vlivem církevních i světských slavností původní veselý, až smíchový ráz lidových svátků nabývá vážný charakter. Lidový svátek ztrácí stále více obřadní projevy a zvyrazňují se v něm zábavné prvky. Posvátné se mění ve světské. Trvalou hodnotou lidových svátků zůstávají jejich estetické složky, morální působení, citové napětí a vliv na soudržnost a stabilitu společnosti, které přináší „kolektivní vzrušení“. Tím plní funkci společenských

regulátorů.¹⁴ Tradiční svátky symbolicky spojují současnost s minulostí. V tomto smyslu jsou pamětí národa, příležitostí k opětování národní a kulturní identity.¹⁵ Plní tak důležité společenské a kulturní funkce.

JEAN DUVIGNAUD se vyjádřil, že „*svátek je víc než svátek*“.¹⁶ Svátek přináší zážitky, které se vymykají běžnému konání všedních dnů. Uvolňuje ony stránky lidského života, ve všedním životě vyplněném prací potlačené. I když se běžnému každodennímu životu vymykají, neoddelují se od něho, jen ho zintenzivňují.¹⁷ Svátek je trvalou a obecnou součástí života tak jako všední den. Je elementem lidské kultury, bez něhož se neobejde ani současná společnost. Z tohoto aspektu přistupujeme také k lidovým svátkům vánočním.

„Svaté noci“

Označení svátků vánočního cyklu vychází ze dvou základů. V slovanských jazycích se vyskytují většinou názvy, jež jsou přetlumočením starého latinského termínu *nativitas Domini nostri Jesu Christi* (narození Pána našeho Ježíše Krista) — (staroslověnsky *roždestvo Christovo*, novocírkevně slovansky *roždestvo Iususa Christa*, rusky a bulharsky *roždestvo*, ukrajinsky *riz-dvo*, polsky *Boże narodzenie*, srbocharvátsky *božić*, což znamená *Filius Dei*, Syn boží). Podobně francouzské *noël* vychází z latinského *natalis* (den narození). Anglické označení *christ-mas* se odvozuje z latinského církevního jazyka (*mīssa* — mše). Tato skupina názvů vánoce zcela zřetelně souvisí s křesťanstvím.

K starým předkřesťanským svátkům směřují jiná označení. Tak staré nordické slovo ve finštině *juhla* znamená svátek. Z něho vzniklo nejpozději v 7.—8. století (u severských národů je to doba předkřesťanská) slovo *jul* (islandsky *jól*), které se ve významu vánoce používá dodnes. Výraz *jul* je v literárním jazyce středního rodu množného čísla a znamená svátky, sváteční dobu, tedy více svátečních dní.¹⁸ Podobný významový vývoj zjišťujeme u německého označení vánoce *Weihnachten*, odvozeného ze středohornoněmeckého *ze den wihen nahten* (v posvátných nocích, ve svatých nocích). Zřejmě šlo o předkřesťanské sváteční dny, patrně spjaté s velkou událostí zimního slunovratu, s velkým časem tajemných nocí. Nasvědčuje tomu i lidové německé pojmenování doby od svátku svatého Ondřeje (30. listopadu) do Tří králů (6. ledna) *Raubnächte*, drsné noci — v době největší tmy v roce.¹⁹ Označení *Weihnachten* se zřej-

mě udržovalo především v lidovém prostředí. Zobecnělo až v druhé polovině 12. století (v literatuře se objevuje poprvé v roce 1170).²⁰ Analogií tohoto označení zimních dnů koncem starého roku a počátkem nového roku jsou ruské *svjatki*. Starého, patrně předkřesťanského původu jsou pojmenování vánoce: hornolužickosrbské *hody* (dolnolužickosrbské *gody*), bulharská *koleda*, běloruské *koljady*, polabské *trébé*, slovenský *kračún*. České slovo *vánoce* (slovenské *vianoce*) projevuje zřetelnou souvislost s německým výrazem *Weihnachten*. Podle FRANTIŠKA VÁCLAVA MAREŠE je třeba přejetí českého výrazu vánoce klást do doby, kdy existovaly nosovky a ještě nebyla ukončena změna *ā > o*. Je to „*stará výpůjčka předcyrilometodějská*“. Toto slovo nenalézáme v terminologii staroslověnské, ani v českočírkevně slovanské. Výraz *vianoce* měl lidovou povahu a významově byl „*celkem neprůhledný, takže povahu a obsah svátku ani nevyjadřoval*“.²¹ MAREŠ spojuje převzetí slova *vianoce* s nejranějšími počátky křesťanství v českých zemích. Je známo, že v tomto období přijímali křesť především příslušníci vládnoucí vrstvy a lid zůstával povětšinou při staré pohanské víře.²² V této duchovní atmosféře mohlo být slovo *vianoce* převzato právě lidovým prostředím, a to ve významu předkřesťanských svátků zimního slunovratu. Tím také můžeme vysvětlit, proč toto pojmenování neproniklo do oficiálních a liturgických jazyků, jimiž byly staroslověnština a církevní slovanština. Lidový základ byl však už tak zakořeněn, že zůstal trvalou součástí české a slovenské slovní zásoby i poté, když vánoce přijaly církevní podobu a význam. Původní název pohanských svátků zimního slunovratu dávných předků Čechů a Slováků už asi nikdy nezjistíme.

Pojmenování vánoce ukazuje na větší počet zimních posvátných nocí v pohanské době. Jejím světem byla živá a animizovaná, oduševňovaná příroda. Vlivem křesťanství, které hluboce proměnilo vztah člověka k světu,²³ ale nevykořenilo úplně staré pohanské představy, došlo k vymezení dvanácti vánočních nocí mezi Narozením Páně a Zjevením Páně, tedy svátkem Tří králů. Synoda v Tours v roce 567 je nazývá „*svatým dvanáctidenním časem*“.²⁴ Přesto, že lid po přijetí křesťanství se podřizoval církevnímu kalendáři, v jeho obyčejové tradici se uchovávalo širší pojetí „svatých nocí“. Z etnografických dokladů se ukazuje, že časové hranice zimního cyklu lidových obyčejů a obřadů nejsou u jednotlivých národů i v různých částech evropského kontinentu stejné. Je to způsobeno tím, že směna podzimu zimą probíhá v různé době, v závislosti na geografické poloze

a klimatických podmínkách. Na severu dříve než na jihu.²⁵ To také mělo vliv na cyklus zemědělských prací, významně podmiňujících lidový kalendář, obyčejová a magická jednání i věrské představy. V řadě zemí považuje lid za začátek zimy den svatého Martina (11. listopadu). Říká se, že „svatý Martin přijíždí na bílém koni“. V lidovém kalendáři, jak ještě dále ukážeme, mají významné postavení v zimním období především svátky sv. Ondřeje (30. listopadu), sv. Barbory (4. prosince), sv. Mikuláše (6. prosince), sv. Lucie (13. prosince). Ústředními dny vánoc jsou Štědrý den (24. prosince), Narození Páně (Boží hod vánoční, 25. prosince), sv. Štěpán (26. prosince). K nim se druží svátek sv. Jana Evangelisty (27. prosince) a Nový rok. Vánoční okruh se uzavírá svátkem Tří králů (Zjevení Páně, Epiphánias, 6. ledna). S vánocemi byl pevně spojen i čtyřicátý den po Narození Páně nazývaný Uvedení Páně do chrámu (lidově Hromnice, 2. února). To už se den prodlužoval a nastala doba rozpustilého masopustu, předznamenávajícího příchod jara. Při národopisném studiu vánočního okruhu, v němž se soustředilo více církevních oslav světců, vyvstávají otázky, co se s postavami svatých stalo v lidových obyčejích, a také jak a proč se tak stalo.

Předvánoční čas

Silný srp měsíce nahnutý jak stříbrný pohár dotýká se obzoru. Hvězdičky, noční jeho sestry, třpytí se nad tichým, mrazivým ránem. S věže zavzněl zvon; probouzí dřímající osadu. V oknech probleskují světýlka a je vidět, jak jizbou klátí se rozdřimané postavy, rychle berou na sebe teplý šat a oblečeny staví se k oknu, aby se pomodlily ranní své Zdrávas. Hned po klekání velký zvon znovu se rozburácel a za ním v pospěšném chvatu zajásal druhý i třetí a všechny zvony teď tvrdým akordem hlaholí do tichého rána, svolávající lid do chrámu Páně. Je advent a v nejasném hučení zvonu, zdá se, zaznívala už i píseň nebeských rorát.²⁶

Po skončení rolnických prací, po hodových (posvícenských) oslavách úrody, po poslední „kateřinské“ zábavě nastává doba zimního klidu. Církev stanovila přípravné předvánoční období, zvané *advent*. Jeho počátky spadají do doby Karla Velikého. Trvání adventu nebylo všude stejné. Pohybovalo se od čtyř do osmi týdnů. Postupně se ustálilo čtyřtýdenní období, s tím, že začíná nedělí nejbližší 30. listopadu. Během této doby žil lid tajemstvím očekávání příchodu Vykupitele. Ve zvláštní atmosféře zimního jitra vstupovala v osvětleném chrámu každoden-

1.
MIKOLÁŠ
ALEŠ:
PROSINEC

ně do jeho myslí úvodní slova mše, jíž říkal *roráty*.²⁷ *Rosu dejte, nebesa, sbůry a oblakové dštěte Spravedlivého. Otevři se země a vypuč Spasitele.* Den co den zpíval lid píseň *Ejble, Hospodin přijde a všichni svatí jeho s ním. A bude v onen den světlo velké.* Nastala doba půstu. Nekonalý se taneční zábavy ani svatby. Ve vesnici utichl večerní zpěv chasy. Chlapci na Slovácku odložili z klobouků voničky a kosárky. Byla to doba přástek, draní peří a jiných svépomocných prací, spojených s vyprávěním nejrůznějších příběhů. Přísné církevní zákazy bývaly ovšem porušovány, zejména v domech, kde se při těchto příležitostech setkávala mládež. Vážnost chvíle přerušoval často veselý smích, škádlení, hry i zpěv. V druhé polovině 16. století horlí mravokárce Rvačovský na „noční toulky“, kdy „lid obecný sejde se na přástky, na kterýchž častokrát čert držívá tarmark o vrkoče, za čímž jde příkázání božských přestupování, vši pobožnosti zlebčování“.²⁸ Pro děti znamenal advent netrpělivé počítání dnů, kdy přijde Ježíšek, aby jim nadělal dárky.

Vedle nábožensky laděného adventu, jehož počátky lze přesně historicky zařadit, prožíval lid předvánoční období obyčejí, z jejichž průběhu vyzařovala zvláštní tajemnost. O jejich vzniku víme doposud jen velmi málo.

V tradici evropských národů je značně rozšířená stará představa o tom, že o dlouhých zimních nocích se přírodní síly dostávají do divokého zápasu, svět je zaplněn démonickými bytostmi, *divokým vojskem*. Slunce, symbol tvořivé síly, jako by jimi bylo poraženo.²⁹ S těmito předkřesťanskými představami se při šíření svého učení dostávala do střetu církev. Pohanské náboženství bylo v lidu zakořeněno tak silně, že nebylo možno je rychle a beze zbytku vymýt. Církev proto zvolila jiný postup. Dala ve svém kalendáři pevné místo světcům podle významných událostí jejich života (smrt, přenesení ostatků apod.), což vedlo k překrytí rozmeznic dnů starého pohanského kalendáře.

Přes veškeré vynaložené úsilí dát legendám i svátkům křesťanský obsah i háv však proniklo sem mnoho pohanského, mnohdy převrstveného křesťanským nánosem a přeformováním ovšem často pozmeněného. Pohanské a křesťanské se v lidových obyčejích, obřadech a svátcích propojilo natolik, že je lze dnes stěží od sebe oddělit. Pro nedostatek pramenů je také nemožné tyto jevy lidové kultury vědecky hodnotit. Situaci mnohdy komplikuje i nedostatek objektivních, konkrétních a historicky ověřených údajů ze života světců, kteří zřejmě překryli starší předkřesťanské kultury a svátky. Způsob uctívání

světců se v průběhu dějin měnil a závisel též na konkrétním zeměpisném prostředí. Tak dochází k tomu, že jednomu a témuž světcovi se v různých zemích (i v sociálních prostředích) přisuzují odlišné ochranné a jiné funkce.³⁰ V souvislosti s tím se mění také atributy, charakteristické znaky symbolizující světovou osobnost a význam.

Neméně složitá je otázka vzniku a původu lidových obyčejů a obřadů, které se pojí k dnům, na něž připadají svátky světců. Dosavadní bádání se zaměřilo převážně na jednotlivé svaté a s nimi spojené obyčejové a obřadní projevy. Sledovalo je ve vztazích kulturně historických a kulturně geografických. Z tohoto přístupu vzešla změť nejrůznějších teorií a interpretací. Máme za to, že jistý pokrok v našem poznání může přinést studium jevů v komplexním, systémovém pohledu. Využijeme k tomu teorie společenské komunikace, spojující kategorie „struktura“, „činnost“, „výtvoř“ (hmotné i nehmotné). Výsledný celek postihuje dynamickou skutečnost, s kterou se neustále něco děje. S její pomocí se pokusíme postihnout dynamičnost, průběh a proměnlivost lidové obřadnosti předvánočního času. V retrospektivním pohledu budeme pátrat po kořenech této tradice a jejím vývoji v historickém čase.

Vyjdeme ze záznamů průběhu obřadních obchůzek z období konce 19. a počátku 20. století, kdy se výroční obyčej ze zimního cyklu v našich zemích ještě intenzivně udržovaly. Vybrané příklady nám poslouží jako vzorové situace.

Den svatě Barbory (4. prosince)

„V Nuzicích a v Ratajích u Bechyně matičky strašívají děti: Jen počkej, až přijdou Barborky, ty ti vysekají.‘ Hodné děti se na Barborky těšívají. Slychají, že večer před svátkem sv. Barbory svatý Petr spustí s nebe žebříky, Barborky po něm sestoupí, hodným dětem dají dárky a nebudné vyšlehají. Po večeri děti ztichly a sedíce kolem stolu, bovoří o příchodu Barborek. Zashleby z venčí na okna metly, ozval se tam jemný cinkot zvonku, a zvuky ty ihned na to rozlébaly se v síni. V dětech se zatajil dech. Některé zmizelo pod stolem, jiné pod postelí, ostatní klidně vyčkávají, co bude dál. Vejdou 3 nebo 4, 5 až 6 Barborek. Jsou to dospělé dívky v bílých šatech. Každá má kolem pasu modrou nebo červenou, někdy i jinou širokou pentli s dlouhými převislými konci na levém boku, přes obličej rozčesané vlasy, aby ji nikdo nepoznal, na blavě květinový věneček, někdy i korunku, v pravé ruce metlu, v levé uzlík nebo košík s dárky. Jedna z nich nosí v ruce i malý zvonček. V Ratajích u Bechyně mají Barborky na blavě bílou

plenu a přes obličej tylový závoj. Při vstupu do světnice Barborky v okolí Nuzic říkaly: „My jsme k vám přišly z Dražičské kaple zkoumat dětičky, zdali jsou hodné. — Přejde k vám taky z velké dálky svatý Mikuláš s bojnými dárky. Rekli však již andílkové, kde jsou dětičky hodné, nadělí jim mikulášů dárky velmi skvostné. — Teď se zase ubíráme o stavení dále, budete-li dětičky hodné, za rok se shledáme.“¹⁹¹

Den svatého Mikuláše (6. prosince)

Svědectví o jeho oslavě na Chodsku zachoval JINDŘICH JINDŘICH:

„V předvečer sv. Mjokoláše chodil do domácnosti přívětivý „Mjokoláš“, voblečený bíle za biskupa v plátěným nebo papírovým vornátu s dlůbyjma bílyjma fousama ze lnu, s berlú i pozlátkem polepenú, ha mjitru, s handělem, keryj zvonečkem zvonil a nosil dárky, za čmertem s metlú ha řetězem. Čmert míl na ruby vobrácenyj kožich se srstí, na hlavje černú čepjičku, na ní dva růžky. Vobličej ha ruce míl počerněnyj sázema; z houby mu vjisil dlůbyj červenyj papírúvyj nebo flanelúvyj jazýk. Bručil, chrastil řetězem ha metlú, švíkál zlý děti. Nebdy s nima teký bula eště koza (maškera). Děti se modlíly, vobpovídaly na votázky z náboženctví ha vobříkavaly modlidbičky. Mjokoláš děti pochválil nebo napomenoul, handěl nadělil dárky: jabka, brušky, sušanky, sušený švestky, vořeby, cukroví ha i., zlyjm metlu; čmert brozil metlú, provádil teký nebdy s kozú mezi dospělyjma šeljakyj taškařiny, chytál je, bjil, černil sázema. Hde byly malé děti, zvostál nebdy čmert v domje, hde bručil, chrastil s řetězem, tlúk metlú do voken ha dveří ha vobjevuvál se ve vorevřenyjch dveřích; přitom slehály blesky. To bulo takhle narafjičeno: nebdo bul v síni skuványj ha z papírovýj trubjičky vyfúkával smúlu do plamenu svíčky. Hde nechodil Mjokoláš, dávaly si děti večer za vokno mjisku, talír, punčochu, tříjč nebo i botu; rodiče tám v noci vložili nepozorovaně dárky, nebdy přidávali metlu vovješenu vovocem, cukrovím, pozlátkem, hospodyně, pekaři ha perníkáři pekli dřív z těsta k sv. Mjokoláši různý pečivo vykládaný šveskama, rozinkama: mjokoláše, čmerty, handěle, panenky, ftáčky, zdvířátka, vjezdíčky, vjenečky, preclíčky, srdíčka, bryjle, točenky, hádečky ha iný. Ze švestek se dělaly „mjokolášky“, „komeníci“, „čmerti“ (napjichuvály se na vošpícatělý sírky nebo špyjle). Mjokoláš chodil teký do prástek; čmert šupál přitom divčata.“¹⁹²

Den svatě Lucie (13. prosince)

Tento svátek se na moravském Valašsku slavil takto:

2.
MIKULÁŠ
ALĚŠ:
„MIKULÁŠ
SPLACHUJE
BŘEHY“

„*Drubdy chodívala večer před sv. Lucii ženská bíle oblečená po domech, jež se nazývala Luca, Lucka, přinášejíc dětem dárky jako sv. Mikuláš, která však, byla-li neznámou, svým tichým chodem po jizbě posvátinou jakousi brůzu způsobovala. Někde se obyčej ten posud zachovává. Někde chodívala Luca ‚zababuláná‘ v kožuchbu, majíc v rukávě kopáč, jímž ‚zobala‘. Nebo měla na sobě bílou plachtu, na hlavě dřevěný talíř a v ústech zuby z řepy: z řepy tři járky vykrojila a strčila mezi zuby, čímž se stalo, že ‚ňubňala‘; v ruce pak měla vařeku, jíž klepala roby po prstech, aby lépe přadly. Odtud rčení a výstraha: Přijde Luca a potřísče ti prsty, abys lepší předla! U Klobouk Valaš. opět chodí dva mužští v bílé ženské sukni a košule oblečení, majíce čepce bílé na hlavách. Jeden má křídlo a smetá prach se stěny, druhý štetku a líčí. Jakmile svou práci dokonají, poskytuje se jim nějakého dárku.*“³³

Příklady obřadních obchůzek z jižních Čech, Chodska a Valašska ilustrují obyčejovou tradici bezprostředně spojenou s dnem církevních světců Barbory, Mikuláše a Lucie. Odtud se odvozuje i pojmenování *barborky, mikuláši, lucie (loucky, luce, luciny)*. K nim se řadí další tajemné bytosti obcházející domy v zimních prosincových večerech: *matičky* (8. prosince), *mikulášky (mikolajky* — doprovázejí *mikuláše* v předvečer svátku sv. Mikuláše), *peruchty (perchty, perechty, peruty, perychty, cemperry, brůny* — chodily v předvečer svátků sv. Barbory, sv. Mikuláše, večer před Štědrým dnem, o Štědrém večeru, v předvečer Tří králů), *štědré báby* (též *klokavé* nebo *klovcové báby, štuchavé báby, vrtibáby*; obcházely o Štědrém večeru, o silvestrovském večeru a v předvečer Tří králů), *ometácky* (v předvečer Nového roku). Jejich mužskými analogiemi jsou *ometáči (kališi, smítálci* — chodili o Štědrém večeru i v jiné dny vánočního období), *ambroži* (7. prosince), *klempeři* (19. prosince), *tomáši* (21. prosince). V průvodech předvánočního času vystupují často i další bytosti lidské a zvířecí podoby.

Je zřejmé, že některé postavy obřadních obchůzek období uprostřed zimy mají pojmenování podle světce, jehož svátek připadá na tu dobu, jiné podle úkonů, které tyto záhadné bytosti provádějí. Jedny jsou mužské, další ženské povahy. Mikuláš, barbory, lucky, matičky, mikulášky, ometačky, ambroži, klempeři a tomáši chodí pouze v jednom dnu, ostatní po celý předvánoční a vánoční čas.

V jejich vnějším vzhledu jsou zjevné a nápadné odlišnosti především mezi mikulášem a ostatními.

Celkový ústroj *mikuláše* nese znaky církevního biskupského

oděvu: bílé roucho, ornát, mitra. Jejich provedení je různé z hlediska použitého materiálu (látka, papír, sláma) i vlastního provedení. Po celém našem území (a také v jiných evropských zemích, kde je tato tradice rozšířena) má mikulášský úbor v podstatě stejný charakter.

Od mikuláše se výrazně odlišuje oblečení *lucky*. Přes celkový podobný charakter se kraj od kraje a také obec od obce projevují detailní zvláštnosti. Nejčastěji jsou *lucky* zahaleny do bílé plachty, hlavu mají ovinutu bílým plátnem, obličej potřen sádkem a posypán moukou. Nejběžnější obměny vnějšího vzhledu *lucky* jsou tyto: bílé krojové součásti, bílá dlouhá košile přepásaná bílou sukni a širokou pentlí, bílé šaty; na hlavě plechová nádoba na mléko, bílá plachetka, čepec, věnec, ojedinele mitra z černého papíru (mikulášský prvek). Další zprávy charakterizují zevnějšek *lucky* následovně: *Lucie v Domažlicku, v brachovině zabalená, rozčuchaná, prostovlasá; bílá nakloněná postava s velkým zobákem jako čáp* (Českobudějovicko); *Lucka byla celá bílá, úbor její se skládal z koňské hlavy, k níž bylo prostěradlo přišito* (Benešovsko); *Luca, osoba ženská, celá v bílém, na tváři má škrabošku s velkými řepovými zuby, na hlavě brotek, přes něj plachtu* (Slovácko).

Lucii jsou svým vzezřením blízké další bytosti.

Barbora — (*barborka*): Ve Slezsku má bílé punčochy, bílou *leknici* (spodní košili), bílý kabát, na hlavě červený nebo zelený věnec s dlouhou pentlí; v okolí Bechyně v jižních Čechách bílé šaty, kolem pasu modrou nebo červenou pentlí, na hlavě květinový věnec, někdy i korunku; na Nymbursku a Domažlicku bílé sukni, bílé bluzičky, zahalena do bílého ložního prostěradla, obličej potřen moukou. Na Milevsku nosila i volné černé šaty. Podobné zprávy o vzhledu *barborek* máme i z jiných míst českých zemí.

Matička — *mikuláška, mikulášova matička*: Tyto postavy v lidové tradici splývají (nejběžnější je název *matička*). Jejich oblečení je analogické jako u *lucky* a *barborky*: bílé šaty, bílá plachta, na hlavě bílý šátek, zamoučený obličej, před obličejem průsvitná rouška, rozpuštěné vlasy, někde zuby z řepy, obchází bosa nebo v bílých papučích; ve Slezsku nosí na hlavě biskupskou čepici (korunu).

Ometačka: Zprávy z Čech ji charakterizují jako ženu oblečenou v černých šatech s bílým šátkem zakrývajícím obličej.

Perechta: „Ústroj všech *perucht* je dosti jednoduchý a skorem všude stejný, až na nepatrné odchylky... V Mileticích u Velvar počerní si

30 první perchta obličej i ruce ublím nebo sazemi. Vlasy jsou buď rozpustěny neb se zakryjí šátkem (na babku). Na hlavu si posadí bouřku (cylinder) s pérem. Na sobě má navlečenu mužskou košili a pod ní bílou sukni, někdy též pásek kolem těla . . . Druhá perchta si pobílí obličej moukou a obváže si hlavu větším ubrussem, jebož dva cípy jsou nazad volny. Do přeloženého tobo ubrusu se vloží kus tvrdšího papíru, aby příkrývka hlavy nabyla určitého tvaru. Dále si nastrčí dvě peruti za hlavu. Právě jako prvá oblékne si bílou sukni a natáhne na sebe též mužskou košili. Od krku dolů visí ručník s našitými brky . . . Obličej si zakryje průhlednou látkou.³⁴ Podle jiného popisu měla perchta bílou řeznickou zástěru, vykasané rukávy, počernělý obličej.³⁵ Jindy byla v bílé nebo barevné sukni a vrchní sukni měla shrnutu nad hlavu, obličej posypán moukou. V některých obcích chodily perchty s červeným obličejem a červenou čepicí, v dalších měly černé šaty a černé vysoké klobouky, obličej začerněný nebo zabílený. Odlišný charakter mají perchty (brůny) v podobě koně nebo s proutěnou (i drátěnou) škraboškou potaženou plátnem, polepenou červeným papírem, s pohyblivým červeným jazykem.³⁶ Vyskytovaly se také peruchty (brůny) oblečené v obráceném kožichu; na hlavě nosily beranici (opět srstí nahoru) nebo papírovou škrabošku, která měla podobu zvířete s rohy.

Klovcová — (klovavá) bába, šuchavá bába, vrtibába, štědrá bába: Je zahalena v bílém prostěradle, na obličejí má škrabošku čapího vzhledu s dlouhým nosem.

Ometači — smítálkové, kališi: Zprávy o jejich oděvu jsou jen torzovitě: Měli čepice s kožíšky; šli dva, každý máje korunku z pozlaceného papíru na hlavě; kališi chodívali i v Michli, majíce bílé košile přes šaty přepásané.³⁷

Ambrož: Na hlavě má černou vysokou špičatou čepici, obličej zakrývá průsvitné plátno, na sobě má košili, na ruku bílé rukavice.³⁸

Klempera: Klempera bula maškera, která chodila v mňestě (Domažlicích) za týden po Lucce (19. XII.). Bula zabalená do prostěradla, na vobličejí míla bílý závoj ba larvu.

Tomáš — (toma): Bula maškera, která chodila v mňestě dva dni po klempeře. Bula celá bílá.³⁹

Kromě několika málo obchůzkových postav (ambrož, klempera, tomáš) chodí většina záhadných bytostí předvánočního a vánočního času za doprovodu jiných maskovaných osob. Jednotlivé obřadní obchůzky tak nabývají zcela osobitého charakteru.

31 Mikulášské průvody. Jejich vůdčí postavou je mikuláš, nazývaný též svatý (svatý vystupuje i samostatně vedle mikuláše); někdy jej doprovází mikuláška (matička, mikulášova matička). V mikulášském průvodu bývá řada dalších postav.

Na prvním místě je to čert. Je zpravidla oblečen v kožichu obráceném srstí nahoru, přepásán povříselem, motouzem, řetězem nebo řemenem, ve tváři je začerněn sazemi nebo má škrabošku, na hlavě beranici obrácenou srstí nahoru, beraní, kozí, volské či kravské rohy (někdy pouze rožky z lepenky), na nohou staré holínky, dřeváky nebo okované boty, vzadu má ocas z povřísel, z hader, z koňských žíní. Na východní Moravě si čerti oblékají i staré nohavice od kroje, přes ně „sukně“ ze slámy nebo hrachoviny.

Protějškem čerta je anděl. Má dlouhé bílé šaty, křídla, čelenku s hvězdou nebo pozlacenou papírovou korunu; někdy má přes ramena přehozen plášť ze slámy.

K mikulášským průvodům se řadí i další lidské postavy: žid (muž ve starém obleku s rancem na zádech),⁴⁰ kominík, pobodný (ras) v plátěných kalhotách, černé kazajce, na hlavě vysoký klobouk, přes rameno pytel, v ruce silnou hůl; dále tu byli vojáci (busaři, dragouni), turci, laufři (běžci),⁴¹ cikáni, pán, paní, sedlák, selka, pachole, táta, máma, bába s koštětem, smrt. Časté byly postavy zobrazující různá povolání: myslivci, dráteníci, mastičkáři, opálkáři, robožkáři, brusiči, hodináři, vlásenkáři, řezníci, tovaryši. Byly tu také strašidelné,⁴² parodující a jiné masky.

Zvláštní skupinu mikulášských průvodů tvoří zoomorfní (zvířecí) masky koně, kozy,⁴³ medvěda, čápa, vrány. Některé z nich obcházejí i samostatně během jiných vánočních dnů, zejména v předvečer Tří králů. V mikulášských průvodech se objevuje i mikuláš na koni.⁴⁴

Obchůzky ženských postav se vyznačují menší pestrostí účastníků. Barborky, lucky, matičky, ometačky chodí zpravidla samy nebo ve skupině (od tří do několika desítek). Někde měly doprovod, v němž byl nejčastěji čert, žid, koza, klíbn, méně často přadlena, poustevník, kominík, řezník, dráteník, cikán a další.

Jednotlivé postavy obřadních obchůzek předvánočního a vánočního času mají své charakteristické znaky (atributy), příznačná gesta a projevy. V nich se odrážejí společné i rozdílné prvky cyklu obřadních průvodů středozimního období. Některé mohou i signalizovat původní význam a genezi jevů.

Mikuláš: Má v levé ruce biskupskou berlu, v pravici drží dlouhý prut a koš s dárky, někdy i zvonek, jímž zvoní za dveřmi. Zkouší děti z katechismu,⁴⁵ poroučí jim modlit se, čte z knihy dětské hříchy. Obdarovává děti jablky, ořechy a jinými dary.

Čert (*zlý, krompusl, krompus*): Hlomozí řetězem, zvonci (přivázanými kolem pasu), hrozí vidlemi, rejdí po světlici, zběsile utíká po ulici, tluče metlou na okno, prohání prutem nebo metlou chasu a děti, straší, trestá nehodné děti, nadílí jim shnilé brambory, uhlí. Místy vodí *kozou* a *koně*, na východní Moravě vystupuje i *čert na koni* (postava čerta má kolem těla obruč, přes ni dlouhou sukni, na obruči vpředu je upevněna dřevěná kostra koně).

Anděl: Nese v košíku nebo na míse dárky pro hodné děti a obdarovává je. Někdy má v ruce prut na neposlušné děti, zvoní zvonkem, svítí lucernou, vede na řetězu čerta. Jeho chování v úloze průvodce *mikuláše* je dosti pasivní.

Smrt: V ruce nese kosu nebo srp.

Laufři (*běžci*): Předbíhají mikulášský průvod, přicházejí do stavení a žádají domácí o povolení mikulášské koledy:

Zdráv bud', pane hospodáři!
 Ať se vám všem dobře daří,
 i též paní hospodyně
 vinšujem vše dobré nyní.
 Jestli' výroční památka
 pro chlapce i pro děvčátka,
 to sv. Mikuláše,
 našeho dobrého dárce.
 Dále vám oznamujeme,
 že při sobě velké komonstvo máme;
 mají na sobě stříbro, zlato,
 málo platí, máme za to.
 Máme též handlovní lidi,
 ti se jmenují židi.
 Je-li tedy vůle vaše,
 uhlídáte mikuláše.
 (Litomyšlsko)

Jakmile obdrží *laufři* souhlas ke koledě, odejdou před stavení a práskáním karabáči oznamují mikulášskému průvodu, že může vstoupit do domu. Místy měly projevy v domě ráz lidové divadelní hry.⁴⁶

3. JOSEF LADA: MIKULÁŠ, ANĐĚL A ČERT

Žid:

Ukradne hospodáři věci a chce mu je prodat. Ostatní účastníci mikulášského průvodu zpravidla tropí žerty a ruch v duchu postavy, kterou představují.

Barborka:

Má v jedné ruce metlu, v druhé uzlík s dárky. Místy nosila jedna z *barborek* na tyči nasunutou prázdnou tykev s vyřezávanými otvory očí, nosu a úst; tento „obličej“ osvětlovala svíce umístěná uvnitř tykve. Před vstupem do domu postavily *barborky* tykev s hořící svící k oknu a metlou šlehaly o sklo. Jindy *barborka* šlehala metlou o dveře a zvonila. Po vstupu do světnice nemluvily, jen vybízely děti k modlitbě slovy: „*Modli se, modli se!*“ (činily tak tlumeným hlasem, takže jejich výzva zněla spíše „*muli se, muli se!*“). Kdo se nechtěl modlit, neposlušoval, špatně se učil, toho šlehaly metlou a hrozily mu, že ho vezme čert. Po obdarování dětí odcházely *barborky* mlčky do dalšího stavení.⁴⁷ Jiný charakter má obchůzka *barborek*, z nichž jedna má v ruce košík s cukrovím a ovocem, které rozdává malým dětem. Po vstupu do domu křesťansky pozdraví a sborově zpívají legendu o svaté Barboře.⁴⁸ Po zpěvu pokleknou a modlí se. Hospodyně je obdarovávají.

Matička —

mikuláška, mikulášova matička: V jedné ruce drží březové pruty, jimiž šlehá po oknech, někdy i zvoní; v druhé ruce nese košík s dárky. Někde měla *matička* v ruce cep (na Litovelsku jí také říkali *matička s cepem*), jinde i kopist. V některých krajích má vzhled *smrti* se srpem v ruce. Vybízí děti k modlení, ptá se, zda poslouchají, pomáhají rodičům a dobře se učí. Poslušné obdarovává, nehodné trestá.

Lucka:

V ruce má velký dřevěný nůž a hrozí dětem, jestli se nebudou modlit, že jim rozpáře břicho a vycpe hrachovinou. Jindy drží v ruce metlu, prut, vařečku, kopist. Na Českobudějovicku klepou *lucky* na dveře a po vstupu do domu zvýšeným hlasem pronášejí: *Jdu, jdu, noci upiju!* Pak se tiše vzdalují. Na Moravě má *lucka* peroutku a nádobu se sazemi. Ometá stěny a černí dospělé i děti. V některých obcích na Slovácku nese *lucka* košík s přízí a má v ruce vřeten. Strach budily *lucky* se srpem a talířem, na němž hořel oheň.

V některých českých krajích měla obchůzka *lucí* podobu lidového divadla. Vystupovali v něm *král, kat, mladý princ, anděl* a předváděli výjev z legendy o smrti svěťce. Hra měla více krajových variant.⁴⁹

Ometačka:

Než vejde do domu, třikrát zaklepe na dveře. Nic nemluví. Březovou metlou třikrát omete plotnu a žehná jí. Přeje hospodáři šťastný nový rok a prosí o almužnu.

Perechta:

Trestá, straší děti, hrozí, že jim za nestřídmost provtá břicho

34

a vycpe hrachovinou. Na Podřipsku měla nůž a škopík, číhala na lidi za rohem, hrozila metlou, mlčela.⁵⁰ Ohlašovala se klepáním na okno a bušením na dveře, někde i zvoněním. Na mnoha místech nabyly obchůzky *perecht* ráz masopustních průvodů.

Štědrá bába (*klokavá, klovcová bába, štuchavá bába, vrtibába*): Tajně nadílí za dveřmi, nedá se vidět; jindy škádlí, napomíná, trestá metlou, přijímá dary.

Ometač (*smítálek, kališ*): Měl pozlacenou peroutku, když vstoupil do domu, pozdravil, zpíval nábožnou píseň,⁵¹ oprašoval nábytek, obrazy a přál šťastné a veselé svátky.

Ambrož: Za soumraku láká děti sbírat cukrovinky, které rozhazuje, a pak je honí s koštětem kolem kostela.

Klempera — *toma*: Nosil necky pobité hřeby, po příchodu do domu do nich tloukl kladivem a nehodným dětem vyhrožoval, že jim okuje nohy. Rodiče strašili *klemperou* děti, které nechtěly jíst. Podobný charakter měla postava *tomáše (toma)*.⁵²

Maskované postavy obcházely za zimních tmavých večerů po vesnici. Vyhledávaly zejména domy, kde se předlo, dralo peří a kde byly děti. Obřadních obchůzek se účastnili mladí i staří, muži i ženy, často nezávisle na tom, zda představovali mužskou či ženskou bytost. Vedle jednotlivců a malých skupinek chodily průvody o několika desítkách maskovaných osob. V úzkém sepětí účastníků koled a venkovských obyvatel, kteří je přijímali, zračí se kolektivnost obřadních obchůzek.

Dříve, než se pokusíme o genetický výklad, shrneme některé poznatky o záhadných bytostech vystupujících v době uprostřed zimy, v čase, kdy náboženský život probíhá v duchu adventu a vánočních svátků. Na první pohled je tu zřejmý rozpor mezi církevním liturgickým kalendářem a lidovými obřadními obchůzkami, byť se často váží k dnům církevních světců.

V českém a moravském etnografickém materiálu vystupují v předvánočním čase dvě hlavní postavy obřadních obchůzek: *mikuláš* a *lucka*. *Mikuláš* svým vnějším vzhledem i jednáním nese znaky církevního svěťce s výrazným výchovným posláním: zkouší, odměňuje, trestá. *Lucie* vystupuje jako tajemná mlčenlivá bytost bíle zahalená, maskovaná v tváři, v jejím chování je strašidelnost. Další bytosti jeví zřetelné souvislosti s *mikulášem* a *lucí*: *barborka* a *matička* svým vzhledem a strašením připomínají *lucku*, zkoušejí a trestají jako *mikuláš*, *ometačka* se shoduje v oblečení a jednání (ometání peroutkou) s *luckou*, v *perechtě* se poji lucijské prvky se zvířecími maskami masopustního období, *štědrá bába* je zjevným ženským pro-

35

tějškem *mikuláše*. V *mikuláši* se projevují na našem území především křesťanské prvky, u *lucie* naopak mimokřesťanské; u ostatních bytostí ženského charakteru je zřejmý vliv obou tradic a jejich druhotnost v obřadním předvánočním a vánočním cyklu.⁵³ Jinou, zřejmě mladší vrstvu tvoří *ometači* a mužské strašidelné postavy. Podobné rysy se projevují v postavách lidského a zvířecího vzhledu doprovázejících *mikuláše*, *lucii* a další bytosti.

Ve vícevrstvé obřadní tradici českého a moravského lidu je tedy zjevné působení složek křesťanských i pohanských, náboženských i světských. Církevní vliv — jak řečeno — u *mikuláše*, jiné prvky převažují u *lucky* a dalších ženských postav. Vystává otázka geneze obou tradic, jejich vztahu k dnům církevních světců a jejich kultu, i předkřesťanským (a mimokřesťanským) projevům. Při hledání odpovědi je nezbytné uvést údaje z našeho území do kontextu vývoje kultu světců a lidových obřadů v jiných evropských zemích.

Mikulášský kult je spojen s biskupem z Myry v Malé Asii, který se narodil po roce 300 n. l. Pro své životní osudy a legendy, které se o něm šířily a vyprávěly, se svatý Mikuláš stal během několika málo století jedním z nejznámějších světců východní církve. Po převezení jeho ostatků do Bari v jižní Itálii roku 1087 proniká rychle jeho kult do západní Evropy. Zřejmě k tomu přispěly cesty do Svaté země od konce 11. století, při nichž procházeli poutníci Itálií a byzantskou říší, hlavními středisky mikulášského kultu na Západě a Východě. Šíření kultu byla příznivá i tehdejší politická situace v Evropě. Patrně největší zásluhu na oblibě tohoto svätce měli Normani, kteří v jižní Itálii poznali sv. Mikuláše jako patrona námořníků a přenesli jeho uctívání do severoevropských přímořských oblastí. Významným ohniskem šíření kultu v západní Evropě byla severní Francie, duchovní centrum severní poloviny středověké západní Evropy. Z jihoitalského města Bari postupoval kult alpskými průsmyky, Pyrenejemi i Karpatami, velkými vodními a obchodními cestami se šířil po celém kontinentu. Ve 12. století se ujal v Německu. S německou kolonizací se ve 13. a 14. století dostal do východních zemí. V tomto období zapouští mikulášský kult pevné kořeny také u nás. Hranice kultu probíhají od břehů jižní Evropy po baltické pobřeží.⁵⁴ Kult získal nadnárodní postavení. Přijala jej řecká i latinská církev, všechny národy Evropy. Sv. Mikuláše uctívali Slované a také neslovanské národy Ruska.⁵⁵

V lidové tradici evropských národů se sv. Mikuláš těší důvěře,

že ochrání a pomůže ve všech nesnázích. Tato svätcova moc se také odráží v četných legendách. Podle jedné obdaroval sv. Mikuláš tři chudobné dívky, aby se mohly provdat. Odtud pramení představa, že svätec je štědrý, dává štěstí a bohatství. Je považován za patrona šťastného manželství, v některých zemích se k němu utíkají vdavekchtivé dívky s prosbou o ženicha.⁵⁶ Svätek sv. Mikuláše je považován za zvláště šťastný den v roce. Obchodníci, kteří mají svätce za svého patrona, uzavírají rádi důležité obchody právě v tento den. Sv. Mikuláš je také patronem řady měst i měšťanských spolků. Legenda o zarmodovaných dětech, které svätec zázračně vzkřísil, nalezla v lidové víře ohlas v představě, že sv. Mikuláš přináší děti a pomáhá rodičkám v jejich těžké chvíli (alpské země). Mikuláš chrání děti v nemocích, přináší jim štěstí. Je jejich patronem a přítelem. Odtud je už blízko k sv. Mikuláši jako ochránci žáků. Tento patronát se zformoval v klášterních školách v severní Francii na základě starších patronátů jiných svätců a s tím spojených pedagogických snah. Z klášterního školského prostředí se dostal do chrámových škol ve městech.⁵⁷

Obecné, celoevropské rozšíření má uctívání sv. Mikuláše jako ochránce na vodách, patrona rybářů a námořníků. Vychází z legendy o námořnících, které svätec na rozbourěném moři zachránil. Legenda vznikla v řeckém prostředí a v souvislosti s rozvojem mořeplavby ve středověku se ujala na Východě i na Západě. Jihoslovanští rybáři a mořeplavci nazývají sv. Mikuláše *moroplavac*, *čudotvorac* (divotvůrce) a v jeho svätek konají obětní hostinu. Na Balkáně je sv. Mikuláš uctíván i jako patron mlynářů a cestujících obchodníků. V středoevropských zemích je svätec považován za patrona vod a mostů⁵⁸ (pod českým kulturním vlivem přešel v období baroka tuto funkci sv. Jan Nepomucký).

Sv. Mikuláš vládne nad vodami rovněž v tradici českého lidu. V prvním dílu *Bible kralické* z roku 1579 se uvádí, že „mnozí křesťané oslepení straší se a ctí Agatu, aby na ně obně nepouštěla, Mikuláš povodně...“ Kněz MARTIN PHILADELPH ZÁMRSKÝ koncem 16. století horlí: „Moc vlny, bouřky, moře upokojuvati připsovali starí pohané Neptunovi; nymičko pověreční připsují touz moc sv. Mikulášovi...“ Také kazatel JAN KAUPILUS v roce 1622 kritizuje uctívání sv. Mikuláše jako vládce nad vodami a ochránce plavců. Ve stejném duchu vyznívají i další zprávy.⁵⁹ Ve Slezsku byl sv. Mikuláš uznáván i jako ochránce dobytka (jinde měl tuto roli sv. Valentin).⁶⁰

Položme si otázku, jaký je vztah mezi církevním kultem sv.

Mikuláše a lidovou obřadní mikulášskou obchůzkou? Už jsme ukázali, že *mikuláš* vystupuje v předvečer svátku sv. Mikuláše v oděvu a s atributy biskupa a v jeho jednání dominují výchovné prvky. V mikulášské postavě se však vyskytují i detaily, které bychom mohli spojit s mimokřesťanskými projevy lidových věrských představ. Tato otázka se stala předmětem vědecké diskuse. Vyvolala ji v třicátých letech kniha KARLA MEISENA *Mikulášský kult a mikulášský obyčej na Západě*.

Německý národopisec shromáždil rozsáhlý historický, ikonografický a etnografický materiál z celé Evropy. Jeho analýzou dospěl k závěru, že mikulášský obyčej se spolu s kultem sv. Mikuláše rozšířil ve značné části Evropy v období 13.—15. století. Obojí bylo výtvorem církevně kulturních snah středověké křesťanské západní Evropy. MEISEN tedy uvedl kult i obyčej v bezprostřední a jednoznačnou souvislost s křesťanstvím. Radikálně se postavil proti zastáncům GRIMMOVY mytologické školy, kteří spatřovali v postavě svatého Mikuláše germánského pohanského boha *Wodana*.⁶¹ Meisenovu koncepci podrobil kritice známý švýcarský etnograf EDUARD HOFFMANN-KRAYER. Vyslovil zásadní nesouhlas se spojováním mikulášského obyčeje s církevním kultem světců a byl přesvědčen o jeho pohanském původu. Biskupské atributy považoval za sekundární. HOFFMANN-KRAYER navázal na výklad WILHELMA MANNHARDTA o světcích Mikuláši jako personifikaci dne sv. Mikuláše (6. prosince), slučujícího se s vegetačním démonem, který se v době zimního slunovratu vrací do země. S personifikací ročních období a kalendářních dnů jsou spojeny staré mytické představy z okruhu vegetačních démonů, pověstí o *divokém vojsku*.⁶² Zastánci teorie o pohanském původu mikulášského obyčeje argumentují zvláště tajemnou bytostí, která v řadě západoevropských zemí doprovází *mikuláše* nebo se s ním ztotožňuje. Nejčastěji nese název *Ruprecht* (*Knecht Ruprecht*). V duchu mytologické školy bývá toto označení odvozováno ze starogermánského *Hruodpercht* (slávou se lesknoucí) a samotná bytost spojována s pohanským *Wodanem*.⁶³ S tímto výkladem nesouhlasil už MANNHARDT, který v *Ruprechtovi* viděl stejně jako v postavě světce Mikuláše personifikaci dne.⁶⁴ MEISEN nazval tyto koncepcce „školními příklady nesprávného postavení teoretického (mytologického) základu a z něho vyvozených falešných závěrů“.⁶⁵ Povšimněme si blíže této bytosti. *Knecht Ruprecht* nese v oblečení žádné znaky církevního hodnostáře (biskupa), typické pro postavu Mikuláše. Má na sobě obrácený kožíš, je opásán povřísem, na nohou má vysoké boty, na hlavě kožeši-

novou čepici nebo vysoký klobouk, na tváři je maskován. Při obchůzce vyvolává silným hlasem, řinčí řetězy, vytrubuje, bouchá na okna a na dveře, zvoní. Stejně jako *mikuláš* se vyptává dětí na jejich přání, zkouší je, trestá prutem, předčítá písně a básně. Je zřejmé, že v této bytosti se spojují prvky, které se v české lidové tradici a jinde váží k postavě *mikuláše* a *čerta*. Která z těchto bytostí je starší? Řada etnografů má za to, že to je *Ruprecht* a že maskované průvody v předvánočním čase, v nichž vystupuje tato bytost bez účasti *mikuláše*, jsou staré, mimokřesťanské. Vzhledem k charakteru této bytosti a jejímu jednání se to jeví jako pravděpodobné. Sledujeme-li výskyt průvodu bez *mikuláše* (za účasti *Ruprechta*) a s *mikulášem* v kulturně geografických souvislostech, je nápadné, že *mikuláš* v rouše biskupa (event. za doprovodu *Ruprechta*) chodí především v katolických zemích. V protestantských oblastech zcela převažují průvody s *Ruprechtem*, bez přítomnosti církevně laděného *mikuláše*. Je tomu tak na německých územích, v Holandsku, v Rakousku, ale také ve slovinských Korutanech⁶⁶ a jinde. Rovněž v našich evangelických obcích byly časté obchůzky bez postavy *mikuláše* (a také bez *anděla*). V katolických krajích byly často v mikulášských průvodech dvě postavy s církevními atributy — *mikuláš* a *svatý*. Je zřejmé, že protestantismus bojující proti kultu církevních světců usiloval o vymýcení postavy zobrazující svatého Mikuláše a nahradil jej tajemným *Ruprechtem*, silně připomínajícím *čerta*.⁶⁷ MEISEN má však zato, že *Ruprecht* je původně čertovská bytost, která vznikla po reformaci, když byla vytlačena postava světce z mikulášského obyčeje.⁶⁸ Tak se v našem pátrání opět dostáváme ke vztahu lidové mikulášské obřadní obchůzky ke kultu církevního světce Mikuláše.

V pojetí Meisenově postava *mikuláše* s biskupskými atributy v předvečer svátku svatého Mikuláše jasně naznačuje jeho původ — církevní kult světce, jak se vytvořil ve středověku (zejména v západoevropských zemích) v klášterních školách, kde se ono církevně náboženské a výchovné pojetí mikulášské postavy s takovými prvky, jako biskupské oblečení s mitrou a holí, zkoušení (modlení, katechismus, lekce z bible), obdarování a trestání dětí, zformovalo. V této podobě se mikulášský obyčej rozšířil ze severofrancouzského území do oblasti belgické, lucemburské, holandské, německé, švýcarské, rakouské a dále do zemí východní části střední Evropy. Touto cestou zřejmě pronikl také k nám. Pravděpodobnost tohoto zdroje mikulášské obchůzky s církevními atributy nasvědčuje i to, že v tomto

40
pojetí není známa v místech zrodu kultu svatého Mikuláše, tedy ani v kulturní sféře východní církve, ani v jižní Itálii, odkud pronikal kult do západních zemí. V těchto oblastech je pouze rozšířeno dávání darů dětem za okna v předvečer svátku sv. Mikuláše. Pokud pronikl lidový mikulášský obřad do balkánských zemí mezi obyvatelstvo katolického vyznání (Charvátsko), stalo se tak středoevropským vlivem.⁶⁹ Absence lidové mikulášské obchůzky s církevními znaky i v podobě *Ruprechta* v kulturní zóně východní a jihovýchodní Evropy kontrastuje se silnou tradicí kultu sv. Mikuláše, jehož považovali za mocného ochránce nejen pravoslavní,⁷⁰ ale i moslimové (Jugoslávie, Albánie)⁷¹ a dokonce pohanské neslovanské národy Ruska, které převzaly tento kult od ruského pravoslavného obyvatelstva a přizpůsobily si jej svým představám. Samojedí uctivali svatého Mikuláše dokonce jako boha. Jako pohanský bůh vystupuje *Mikola*, *Mikola-torem* (Mikola-bůh) v mytologii ugrofinských národů: byli mu obětováni sobi, koně, kuní kožesína, stál v příbuzenském vztahu k domácím božstvům, na jeho počest se konala obětní hostina. V nouzi se k němu obraceli pohanští Čeremisi, kteří ho pod jménem *Mikola-jume* (Mikola-bůh) počítali mezi vlastní bohy a přisuzovali mu velkou moc. Zpráva ze 17. století dokonce uvádí, že některé severské národy neznají jiného boha než sv. Mikuláše, který podle jejich přesvědčení vládne celému světu.⁷²

Přijmeme-li církevní podobu mikulášské obchůzky jako osobitý kulturní výtvar středověké západoevropské kulturní zóny, neztotožňujeme se s Meisenovou teorií o stejném původu obřadní obchůzky v předvánočním čase jako takové. Řada prvků mikulášského obyčeje se vyskytuje i v dalších podobných obřadních průvodech a svědčí patrně o starším, předkřesťanském původu. Pokusme se sledovat mikulášskou obchůzku v tomto kontextu.

Jestliže *mikuláš* vystupuje jako vznešený a dobrotivý dárc, tajemná ženská bytost, jakou je *lucka* (a také další ženské postavy zimních obchůzek), vzbuzuje strach. Dobře to vyjadřuje výrok: *Ó, ta je strašlivá! Ta bere vám neposlušné děti do břicha!*⁷³ Charakter bytosti a její objevování se ve více dnech „drsných nocí“ uprostřed zimy navádí k hledání souvislosti s pohanskými představami vízícími se k období zimního slunovratu, především z okruhu kultu zemědělců a z personifikace dnů uprostřed zimy v podobě ženské bytosti, která — pod různými názvy — patří snad k indoevropskému kulturnímu základu.⁷⁴ Jako druhotné se jeví její označení *přástková pani*

41
(*Spinnfrau*), odvozené z kolektivních pracovních činností a besed v tomto období, kdy tajemná bytost vstupovala do domu. Spojení obchůzky s dnem sv. Lucie není náhodné. V době platnosti juliánského kalendáře byl 13. prosinec termínem zimního slunovratu, nejkratšího dne v roce. I když zavedením gregoriánského kalendáře v roce 1582 došlo k přesunu zimního slunovratu na 21. prosince, starší představy zřejmě v povědomí lidu přetrvávaly.⁷⁵ Tajemná bytost *lucie*, tak jak ji známe z našeho území a dalších středoevropských a východoevropských oblastí, nenesé žádné znaky křesťanské *světlé* Lucie, k níž se v Itálii utíkají každoročně tisíce poutníků s nadějí na vyléčení očních nemocí.⁷⁶ A už vůbec se nelze ztotožnit s názorem, že postava *lucky* není nic jiného než čert v středověkých představách.⁷⁷ Nejdále se od *temné* Lucie vzdálila Lucie v novodobé podobě ‚královny krásy‘ ve skandinávských zemích.

Domníváme se, že dosavadní výklad potvrdil uvedenou tezi, že v obchůzkách tajemných bytostí v předvánočním a vánočním čase je skryto více kulturních vrstev, různého původu a charakteru. Časové zařazení obchůzek do více dnů období uprostřed zimy signalizuje, že spojení lidových obřadních průvodů se jmény světců je druhotné a že k němu došlo až pod vlivem křesťanství. Zřejmě už v pohanské době byly známy projevy nesoucí znaky prvotního obřadu a svátku. Z nich se ve středověké i pozdější lidové tradici udržely zběsilé průvody spojené s hlomozením a maskováním,⁷⁸ které byly spjaty s kultem zemědělců, s představami o démonicky strašidelné podobě zimy, s personifikací dnů zimního slunovratu a s úsilím o magické zajištění každodenního života člověka, závislého v té době na přírodě. Masky byla v této souvislosti nástrojem sepětí pozemského člověka s nadpřirozeným světem. Už ve 4. století n. l. zapovídala církev ostře přestrojování za maskary a průvody s nimi po chrámech.⁷⁹ Není jisté náhodné, že kněží vystupovali proti maskarám jako pohanským a ‚čertovským‘ výtvarům i později. Tak poličský děkan ADAM KOUŘIMSKÝ v roce 1586 si stěžuje městské radě, že „kalafaktor s mediky na Štědrý den do barev dábelských se strojíce, černíce a šaty na rub obléčejíce, ne jináče než jako čerti, na obavu každému dobrému a nejvíce na potupu p. Boba všemoboucího po městě běhají . . .“ V roce 1725 zase kněz VESELÝ horlí: „. . . jací jsou to medle lidé, kteří na tak svatý, na tak milostivý den před narozením Páně do maskary se strojívají . . .“⁸⁰ V literatuře se často objevuje názor, že zejména použití slámy a hrachoviny při maskování postav a účast masek

v podobě zvířat (medvěd, kůň, koza aj.) mělo magický význam. Stejně byl interpretován prut, jehož používá *mikuláš* (či jiné bytosti) jako ‚prut života‘ (analogie ‚stromu života‘).⁸¹ Tento původní význam uvedených jevů byl už etnografy nesčetněkrát potvrzen. Zůstává však otázkou, kdy se tyto prvky dostaly do zimních obřadních průvodů. Náš rozbor neukazuje na jejich původnost v čase uprostřed zimy, ale na jejich pozdější přenesení z období masopustu a velikonoc, tedy z předjarního a jarního času, kdy oživovala příroda a všechno úsilí člověka směřovalo k zajištění zdatu v rodinném i hospodářském životě kolektivu. Z tohoto okruhu jsou i jiné maskované postavy zimních průvodů; často mají karnevalový, smíchový charakter a vyjadřují touhu alespoň dočasně se vymknout sociálnímu řádu společnosti a získat pocit lidské rovnosti a svobody. Maskování se tak jeví jako jeden ze způsobů přechodu z jedné existence v obsahově nový způsob bytí. Maskovaný účastník obřadní obchůzky se dočasně stává tím, co maska představuje. Sláma (event. hrachovina), která má v agrárním kulturním myšlení význam plodnosti a hojnosti, stala se pro zimu, kdy se ještě v rolnických dvorech mlátilo obilí, sémantickým znakem pro dobu mlateb.⁸²

Řada prvků, které budí dojem pohanského charakteru, mohla vzniknout později — ve středověku i v novověku. Patří do oblasti pověrečných představ, které byly v různé době a prostředím osobitě pozměňovány. Už samotná podoba *čerta*, který — a jemu podobné bytosti — často vystupuje v průvodech, vznikla pod vlivem prastarých pohanských představ, učení křesťanských teologů i rozmanitých lokálních tradic a kultur (zejména krásné literatury a výtvarného umění).⁸³ Sem patří i představa, že *mikuláš* a další bytosti přicházejí komínem, přijíždějí na koni nebo se spouštějí z nebe na zem po stuze, provaze nebo sestupují po žebříku.

Osobitou vrstvu, v níž se křesťanské atributy dostávají do styku s mimokřesťanskými prvky, tvoří mikulášské hry. Nejstarší doklady středověkých chlapeckých *biskupských ber* (*ludus episcopi puerorum*) v den sv. Mikuláše pocházejí z konce 13. století a z počátku 14. století (Francie 1291, Anglie 1299, Německo 1304). I ony vznikly jako odraz patronátu světce nad školními dětmi v prostředí klášterních a nadačních škol, odkud se dostaly do městských škol a nakonec zobecněly.⁸⁴ V Čechách se žakovské hry provozovaly už v 13. století v břevnovském klášteře a jako žakovské privilegium také ve svatovítském chrámu,⁸⁵ v olomoucké katedrále a jinde. Z 15. století máme zprá-

vy, že *chození s biskupem* vykonávali školní mistři a žáci, oděni do vzácných šatů s ozdobami. Okázalost průvodů se znelíbila obyvatelům obou pražských měst, a proto 6. prosince 1447 zakázali „*rytířům školním svatomikulášským na koních jezdit, než chtějí-li, aby prostě ve svých šatech pěšky chodili* . . .“ Podobné průvody byly rozšířeny i později. V MIROTICKÉHO překladu latinského spisu AUBANA-BOHEMA *Obyčeje, zvyklosti všech národův* (vydáno 1579) můžeme číst: „*Na den pak sv. Mikuláše mládenečkové, kteříž pro učení do škol chodí, mezi sebou tři vyvolují: jednoho, kterýžby biskupem, a dva, kteřížby kaplané byli. Ten tobo dne ode všeho boufu žakovstva do kostela slavně uveden jsa, při službě Boží v koruně biskupské na vyšším místě sedí: kteražto služebnost když se dokoná, s vybranými k tomu duom od domu chodí a zpívajíc, peníze shromažďuje* . . .“⁸⁶

Biskupské hry a obchůzky mají úzký vztah k středověkým *svátkům bláznů* (*festum stultorum, fatuorum, follorum, fête des fons, fête de l'âne, oslí svátek*), které pořádali scholáři a nižší klerikové na sv. Štěpána, o svátku sv. Jana Evangelisty, na den Neviňátek, na Nový rok, na den Zjevení Páně. Tyto svátky se původně slavily legálně v kostelích. Později se staly pololegálními a ke konci středověku už zcela nelegálními. Přežívaly na ulicích, v krčmách, až splynuly s masopustním veselím. Průběh *svátku bláznů* se vyznačoval snižováním různých církevních obřadů a symbolů. Účastníci se k této příležitosti převlékali, maskovali; radovánky provázel zpěv, tanec (často lascivního charakteru), hodování, pitky, nemravné posušky, obnažování těl. Byla to slavnost s maskovaným průvodem, v čele s ‚biskupem‘ a oslíci, známá po celé Evropě (zprávy o ní máme od 10. století).⁸⁷ M. M. ВАСИТИН nazval svátek hlupáků „*jedním z nejvybranějších a nejčistších výrazů středověkého svátečního smíchu, doprovázejícího církevní život*“.⁸⁸ Proti těmto svátkům a výstřelkům s nimi spojeným zakročovala církev po několik století. U nás se slavnostmi sice rázně skoncovalo husitství, ale v podobě koledy žily maskované obchůzky dál; od 17. století hlavně ve formě koledního žebření a *jízdy rytířů*.⁸⁹ Tu v lidové tradici patrně dodnes připomínají masky *mikuláše na koni* a jeho průvodce *čerta na koni*.⁹⁰ Svou podstatou a genezí jde středověký smích hluboko do minulosti. Blíží se obřadnímu smíchu jako charakteristickému rysu prvotního svátku. Tento rys se koneckonců dochoval donedávna i v lidové tradici slovanských (a dalších) národů. Obřadní smích měl osobitou magickou sílu, blahonosnou funkci. V tom všem se zračí vážné i smíchové pojmání života a světa. Zde také je hraniční území

44 mezi církevním a lidovým svátkem, mezi oficiální a lidovou kulturou. Mezi nimi byly ovšem četné oboustranné vztahy. Ty jsou patry v církevních atributech a projevech, jaké se uplatnily i v lidových obřadních obchůzkách a hrách předvánočního a vánočního času. Mnohé z nich zanikly, jiné se proměnily v lidové divadlo či pouhou zábavu. Předkřesťanské (i mimokřesťanské) a křesťanské se jeví v kontextu lidových obyčejů zimního období jako synchronní aspekt středověkého společenského vědomí,⁹¹ jehož jednota se v pozdějších obdobích narušovala ve prospěch převahy světského nad duchovním.

Vánoční čas

A byly tu šťastné, veselé vánoce, svátky všech malých i velkých dětí — týden radostného míru a pokoje všem lidem dobré vůle.⁹²

Zvláštní atmosféra vánoc, kterou pociťuje v tuto zimní dobu snad každý člověk, je vyvolána více okolnostmi. Pro někoho je to příležitost k uvažování a vzpomínce, třeba na dětství v rodném domě či na blízké, kteří už nežijí. Jiného uvádějí vánoční svátky v mystický prožitek posvátného zrození dítěte. Všichni společně pociťujeme a přejeme si, aby vánoce byly šťastnými dny, dobou „radostného míru a pokoje všem lidem dobré vůle“. JAN NERUDA ve fejetonu v *Národních listech* z 21. prosince 1890 vzpomíná, jak vyklečel hodiny u jesliček a mlčky se na ně díval. „*Mech voněl. Z ‚vody‘ zrovna jako by vanul letní chlábek. Pastuchové vyprávěli. Ovečky se nechaly hladit. A ze svaté rodiny šla na mne taková nějaká posvátná hrůza. . .*“ Zaujetí českého spisovatele odráží vztah posvátného a světského v životě člověka. Ten o vánocích vystupuje zvláště zřetelně (*Sláva na vyšší Bobu, na zemi pokoj lidu, zaznívá ve vánoční koledě*).

SACRUM ET PROFANUM

Výrazná linie rozlišení mezi posvátným a světským existuje v každé době i v každém společenství. Obsah a pojetí těchto pojmů jsou podmíněny historicky (časově), sociálně i ideologicky.⁹³ ‚Svaté‘ nebo ‚posvátné‘ se považuje všechno, co souvisí s náboženským kultem. A také to, co je povznášející. To všechno skýtá vánoční čas. Člověk jako by se v tu dobu, třeba jen na chvíli, změnil, stal se jiným. V jeho přirozenosti se spojí světské s posvátným. Dvojitost lidské přirozenosti se umocňuje

45 u nábožensky založeného člověka žijícího v čase světském i posvátném. A právě v posvátném čase se člověk sjednocuje s kosmem a věčností. V liturgickém kalendáři se každoročně cyklicky opakují sváteční události z „počátku času“.⁹⁴ Posvátnost nespočívá jen v křesťanském chápání tajemství života (v Kristově *ego sum vita* — já jsem život). MIRCEA ELIADE píše, že sakrálnost je čímsi reálným. Obřady zposvátnují život.⁹⁵ Zposvátnění možno dosáhnout i zprostředkovaně. Proměnou života v obřad. Obřadnost může být v jídle, pití, smíchu a dalších projevech. Tato forma obřadnosti a zposvátnění života je zvláště silná v lidovém pojetí vánočních svátků. Staré lidové (často magické) úkony se prolínají v osobité podobě s křesťanskými prvky nebo získávají křesťanský kolorit. Tak v okolí Hlinska o vánocích podělovali hospodáři čeled' houskami „na památku obdarování Ježíše a Marie v Betlémě“.⁹⁶ V okolí Táboara na Štědrý den před večeří kropili svícenou vodou ve světnici, na dvoře, ve chlévě, v stodole i na zahradě, aby všechno bylo ochráněno od neštěstí.⁹⁷ Na Valašsku, v čase, kdy se šlo na jitřní, běžela dívka k potoku, nabrala vody do nádoby, vykropila jí jizbu a přitom *šťastikovala*:

Daj vám Pán Bůh štěstí, zdraví,
Boží požehnání,
na to Boží narození.
Aby vám to Pán Bůh dal,
co si od milého Pána Boha žádáte:
Menší hříchy, větší radosti,
po smrti nebeské království.
Takto roku ve štěstí, ve zdraví
Krista Pána dočkati
a vám, hospodářičku,
sto tolarů na voloch vydělati.
A vám, hospodyněčko,
sto otepí lnu natrhati,
takého, jak hedbáv,
a do truhly vložití.
Pochválen buď Ježíš Kristus.⁹⁸

Sami duchovní přinášejí svědectví o zahalování starých magických představ a praktik do křesťanského hávu. JAN VYHLÍDAL zaznamenal na Těšínsku tento obyčej v den sv. Štěpána: „*Na Morávce a v Dobré po velkém náboženství kněz světlí oves, jejíž synci mají v šatkách. Ačkoli mají v chrámě zakázáno jím ‚chybat‘ (házet) po druhých, přece se nezdrží a házejí jím po ostatních, aby si připomněli, jak sv. Štěpána židé kamenovali. Posvě-*

cený oves rozděluje se do ovsů, jenz se na jaře seje.“⁹⁹ Jinde pohazovali posvěceným ovsem v kostele kněze. V jižních Čechách obsypávali chlapci ovsem dívky, které vycházely na sv. Štěpána z kostela. V jiných lidových (zejména svatebních) obyčejích má obsypávání obilím magický význam: má přivodit plodnost. Je zřejmé, že křesťanský výklad o vzpomínce na kamenování církevního světce je druhotný. Podobně je tomu s obyčejem světit na sv. Jana Evangelistu (27. prosince) víno, jemuž se pak přisuzuje zvláštní moc (chrání proti kouzlům, proti uhranutí dobytka, pomáhá proti všem nemocem, zabraňuje uštknutí hadem). TOMÁŠ ZE ŠTÍTNÉHO svědčí o výskytu obyčeje už ve 14. století.¹⁰⁰ Kněží zaznamenali, jak jim o vánocích věřící tajně před půlnocní mší dávali na oltář ořechové skořápky, pod oltář kladli kuchyňské nože (v lidové víře chrání ostří nože před nebezpečím). Církev se snažila staré magické úkony vysvětlit křesťansky. Mnich ALEŠ, u něhož se při výkladu vánočních obyčejů poučil JAN Z HOLEŠOVA, vykládá ve 14. století lidový štědrovečerní obyčej stlát slámu na stůl, na podlahu ve světnici i v chrámu takto: Světnice, která je prostřena slámou, značí chlév, v němž povila Panna Maria syna. Kostel znamená jesle, do nichž vložila Ježíška. Rozestlaná sláma představuje seno v jesličkách. Mnich pak varuje: „*At si pováží ti, kdo v té slámě prostřeně tropí rozpustilost a bujnost, jaké neucty se dopouštějí ku památce Bohorodičky. At se zastydí ženy, které tropí čáry a kouzla se slámou, aby celý budoucí rok jich neštípaly blechy.*“¹⁰¹ Spojení posvátného a světského nabývá až komický charakter ve vánočních koledních obchůzkách.¹⁰²

KŘESŤANSKÉ VÁNOCE

Vědecké studium vánoc prokázalo, že lidová obřadnost Božího narození se nedá odvodit z jednoho počátku. „*Jsa výtvořem velmi komplikovaného procesu historického, jehož prvotní stadia zanikají kdesi v dějinné temnotě, náš sváteční obyčej vyvolává přirovnání k řece, jejíž tok narůstá přílivem nemála potoků a říček,*“ výstižně píše polský etnograf WITOLD KLINGER.¹⁰³

Základem křesťanských vánoc je biblický příběh o zrození Spasitele Ježíše Krista a oslava této události. Ta se napojila na mýty spojené se slunovratem. Církev časově spojila zrození Spasitele se starým mýtem zimního slunovratu, vyjadřujícím vědomí o věčném vítězství života nad smrtí a světla nad tmou. Mýtus o božském dítěti, o panenské matce a nadpřirozeném zrození vyrostl v ovzduší starých orientálních kultur. Odtud

pronikl do jiných kulturních prostředí a ovlivnil různé náboženské systémy.¹⁰⁴

Prvotní křesťanství slavilo především Kristovo vzkříšení a „věčné vykoupení“, které lidstvu vynesla Spasitelova smrt, zatímco narození Ježíšovo zůstávalo stranou. Z evangelii se nedá vyčíst den Kristova narození, jen to, že se narodil v noci: „*I porodila syna svého prvorozeného a obvinula jej plénkami a položila ho v jeslích, poněvadž neměli místa v hospodě. A byli v téže krajině pastýři, ponocující a stráž noční konající nad svým stádem*“ (Lukáš, 2, 1—14). Kristovo narození se v literatuře většinou datuje na jaro (28. březen, 19./20. duben, 20./21. květen). Podnět k oslavě Kristova narození vyšel snad z kacířského křesťanství a v příbuzné podobě z určitých kruhů pohanských. Pozdně řecká filozofie gnostiků se spojila se starověkými mystérii, náboženskými obřady přístupnými jen zasvěcencům, a s orientálními náboženskými obřady. 6. ledna (místy 10. ledna) se připomínal Křest Krista. 6. leden je datem starého církevního vánočního svátku Epiphania, Zjevení Páně. S ním se spojovala také vzpomínka na zázračné proměnění vody ve víno v Káni galilejské. Když na Východě ve 4. století zdomácněla slavnost Narození, připadající na 25. prosince (v pramenech se objevuje 25. prosinec jako svátek Narození Páně v roce 354), přestalo se Kristovo narození připomínat 6. ledna, kdy převládla vzpomínka na Kristův křest.¹⁰⁵ Svátek Narození Páně se prosazoval dlouhou dobu.¹⁰⁶ Když z Východu proniklo křesťanství do Říma, dostalo se do zápasu s pohanským řeckořímským kulturním narozením nepřemožitelného Slunce (*dies natalis Solis invicti*), slunečního božstva spřízněného s perským Mitrou a syrským Elag-balem, jehož svátek se slavil 25. prosince, v době zimního slunovratu. Za vlády císaře Aurelia (270—274 n. l.) se dokonce stal oficiálním státním náboženským svátkem v Římě. Křesťanská církev proti němu postavila Krista jako „slunce spravedlnosti“ a Krista stvořitele samotného slunce.¹⁰⁷ Kazatelé všech dob zdůrazňovali, že Slunce sestoupilo z nebe, ale přitom je neopustilo. Pro vývoj vánočního svátku a jeho zlidovení byla významná i další okolnost. Tou byly *saturnálie*, nejpobláznější svátky Římanů, konané na počest Saturna, boha osiv. Počátečním dnem těchto svátků byl 17. prosinec; slavily se sedm dní (počet svátečních dnů se měnil). Byl to chvilkový návrat do „zlatého věku“, všeobecné rovnosti a blahobytu, období rozpustilosti a veselosti. Lidé v tyto dny nepracovali, vzájemně se navštěvovali a obdarovávali, oddávali se zábavám, pitkám, or-

giím. V tuto dobu měli volnost i otroci, jimž jejich páni projevovali úctu a vzdávali pocty u stolu.¹⁰⁸ Se saturnáliemi bezprostředně souvisel svátek *opálií* (začínal 17. prosince) na počest bohyně rolnictví Ops, přezdívané Consiva (Rozsévačka). Sotva týden pak odděloval saturnálie od římské novoroční slavnosti, zvané *Calendae* (*Calendae Januariarum*).

Církev tedy stanovila 25. prosinec jako svátek Narození Páně, ale proti starým pohanským představám postavila svůj obraz vánoc: dítě v jeslích a jeho matku, kteří jsou opěvováni, váženi, uctíváni.¹⁰⁹ Tento obraz vytvářelo a upevňovalo výtvarné umění, divadlo, hudba, literatura. Křesťanský svátek lákal lidové vrstvy nádherou a podmanivostí vánočního chrámu se světly, zelení, hudbou, zpěvem a obřady. To kontrastovalo s chudobou prostředří Kristova narození, i prostých pastýřů, kteří se přišli dítěti poklonit. Tato zvláštní vánoční atmosféra přžívá po staletí.

Svátek Narození Páně (25. prosince) se od 4. století šířil z Říma po celém křesťanském světě. V našem lidovém prostředí se nakonec stal nejvíce slaveným svátkem v roce.¹¹⁰

ŠTĚDRÝ VEČER V DOBĚ KARLA IV.

První detailní popis obyčejů Štědrého večera u Čechů pochází z doby Václava IV. Jeho autorem je učený benediktin JAN Z HOLEŠOVA.¹¹¹ Jeho traktát o lidových zvycích vízících se k Štědrému večeru se dochoval v několika opisech. Nejspolehlivější je rukopis *De VII consultudinibus popularibus in vigilia Nativitatis Christi* v univerzitní knihovně v Krakově. Z jeho českého překladu od RUDOLFA HOLINKY vycházíme v našich úvahách o vánočních obyčejích ve středověku.¹¹² Protože jde o jedinečný pramen v celoevropském měřítku, jehož autentické znění je málo známo, uvádíme doslovně ony pasáže traktátu, které zachycují hlavní obyčejové prvky Štědrého večera¹¹³ a dávají možnost jejich dnešní interpretace.

1. „Prvý zvyk, velmi počestný, je ten, že se věrní křesťané v předvečer Narození Pána našeho Ježíše Krista postí až do hvězdy, to jest až do večerní doby, kdy se již hvězda zjevuje zraku nebo by se mohla zjevit, kdyby byl jasný den.“ —
2. „Ale bohužel ve všech věcech, jež se konají Pánu Bobu k chvále, ďábel chce vždy mít svůj podíl. Neboť kde se věrní křesťané postí až do večerní hvězdy, a potom umírněně osvěží své tělo, malíčko spí a ustávající na jitřní bdí a chválí Pána Boba, tam služebníci ďáblu, kteří jsou v jeho moci, jední se v tak slavnostní předvečer přžívají, druzí opíjejí a jiní nejen do večerní hvězdy,

ale i do jitřní hvězdy na chválu ďáblu bdí, brajíce v onen nej-
světější večer v kostky a zkoušejíce, jaké budou mít v kostkách š-
stí po celý budoucí rok. A když se zvoni na jitřní, když řádní lidé
ustávají, tu se oni teprve ukládají, již oslabeni na těle, a spí až
do východu slunce; někteří brajíce po celou svatou noc, potom spí
přes všechny mše onoho přslavného svátku.“ —

3. „— žádný hospodář není tak chudý, aby v tento večer nevy-
strojil své rodině štědrý večer neboli štědrú potěchu; nemůže-li ví-
ce, aspoň udělá tobo večera větší světlo ve své světnici. — Poctiví
staří lidé v tento večer otvírali své domy až po střechu, aby každý
potřebný svobodně vstoupil a dostal občerstvení. — Ba staří nejen
lidem, ale i dobytku v tento večer projevovali štědrost, neboť i do-
bytčatům v ten večer nakládali více krmiva než jindy, jak snad
někteří i nyní dělají. — — Staří poctivci rovněž v tento předvečer
měli své měšce otevřené, kamkoli se obrátili, aby ruka byla pobo-
tovější, sabajíc pro peníz chudobnému, a při obědě tobo dne klad-
dli na svůj stůl peníze, které chtěli tobo večera dát chudým, aby
mohli snadno a rychleji dát, až by chudý přišel. Vykládali na
stůl všechny drabocenné klenoty, a to vše činili v dobrém úmyslu
a v pravé víře, nikoli z pýchy. . . Ale bohužel při tomto druhém
zvyku právě ďábel v opak tobo dostává svůj podíl od mnohých li-
dí. Neboť mnozí tobo večera drží ruku v měšci ne proto, aby
mohli obdarovat chudasy, ale aby míchali penězi a aby se jim
proto po celý budoucí rok peníze množily; kladou peníze na stůl
ne pro to, aby je rozdělili chudým, ale aby měli štěstí na peníze;
otvírají své kapsy tobo večera nikoli chudobným, nýbrž aby všech-
no štěstí vešlo do jejich kapes. A tak tyto i mnohé jiné chválybod-
né zvyky převracejí v nesprávný a bludný smysl a zlou vírou
propadají mnohým, a to i nejhorsím poverám.“
4. „Třetí zvyk je ten, že v předvečer narození Páně si lidé navzájem
posílají štědrého večera proto, že to jest ten svátek, kdy Otec
nebeský seslal všem lidem tohoto světa velký a užitečný štědrý ve-
čer. — Proto si tedy lidé na paměť a na počest onoho nebeského se-
slání posílají v tento večer štědrého večera, to jest příjemné
a vybrané věci, a zvláště vonné, vložené mezi dvěma krásnými
miskami. — S tím pak souvisí dále ten obyčej, že lidé, přijímají-
ce poslaného jim štědrého večera, děkují těm, kdož jej poslali, od-
měňují donášející posly a těm, kdož poslali, rovněž posílají jiné
štědrovečerní dárky, vyslovující jména dárců, říkajíce: ‚Petr nebo
Jan Dlapka posílají vám štědrého večera.‘ V tomto třetím zvyku
má ďábel tento svůj podíl: Někteří posílají tobo dne štědrovečerní
dárky ne na památku nebeského seslání, ale aby měli štěstí po ce-
lý následující rok. Doznávají totiž, že kdo tobo večera neobdaru-

je jiných, zbudne dřívě, než rok skončí. A naopak ti, jimž se toho večera něco odepře, prorokují (nikoli však z Boba), říkajíce tomu, kdo odpírá: „Zle se ti povede tohoto roku, protože tohoto večera nic nedaruješ.“ —

5. „Čtvrtý zvyk je ten, že v předvečer narození Páně věřící požívají velkého bílého chleba, to jest velkých vánoček nebo koláčů . . . Starší lidé pak z dobré víry a ze správného názoru kladli na stoly a ubrusy tyto velké bílé chleby hmotné a vedle nich nože a dovolovali o tomto svátku, aby čeled z nich krájela podle vůle sobě i chudým. — Ale bobužel ďábel v tomto čtvrtém zvyku pro sebe sleduje neméně hrubý blud smyslu téměř opačného; neboť, jakž jsem slyšel, v některých končinách křesťané nechávají chleby na stolech a ubrusech o těchto svátcích s noži nikoli na počest a památku Kristova dětství, ale aby v noci přicházeli bůžkové a jedli. To jest v pravdě hrubý příklad nevěry pobanů, kteří mají mnohé bohy, kdežto věřící Kristovi mají toliko jediného Boba. To je zjevný nesmysl, jako by oni bůžkové, co jsou vlastně ďáblové, mohli jisti tělesné pokrmy, když jsou to přece duchové. V tomto nejhrubším bludu jsou zajisté podobni těm, kdož kladli hmotné pokrmy na broby svých drabých, aby je jedly duše vycházející v noci z brobů.“
6. „Pátý zvyk je ten, že křesťané v předvečer narození Páně požívají více ovoce než jindy, poněvadž je předvečer onoho svátku, kdy se nám narodilo ovoce vybrané a užitečné, totiž náš Pán Ježíš Kristus. — Starší poctiví lidé v správné víře kladli o tomto svátku ovoce na stoly a ubrusy a noži je krájeli čeledi a chudým. — Rovněž s dobrým úmyslem ovíjeli starší ovocné stromy bílou slamou. Ale běda! Někteří lidé hned převracejí smysl těchto chvályhodných zvyklostí; neboť někteří krájejí ovoce, aby na něm pozorovali budoucí dobré či zlé věci, a ovazují stromy slamou, aby jim v budoucím létě nesly hodně ovoce.“ —
7. „Šestý zvyk je ten, že v předvečer narození Páně kněží a žáci kálendují čili koledují, chodíce po domech svých věřících, což činí i v oktávě téhož svátku.“ — „ . . . koledování . . . a lidové kole-da znamenají někdy uctívání Krista tímto zvykem, jindy všechno to, co se dává darem při takovém koledování. A tato poslední doba koledování trvá až do dnešních dob; kež by se v něm chvála Kristova neměnila v chtivost peněz! — — V předvečer narození Páně a o jeho oktávě se . . . koleduje proto, že je to předvečer onoho svátku, kdy se narodil syn krále nebeského, kníže celého světa, a to podle tohoto světského zvyku: Když se narodí syn nějakému králi pozemskému, hned se rozběhnou poslové po klášteřích a městech, po bradech a vsích jeho království zvěstující, že se oně

- zemi narodil kníže. Všichni obyvatelé pak radující se odměňují posly, dávajíce jim chléb hmotný, skutečný, jenž se obecně nazývá koláč. A v téměř smyslu, že se o tomto svátku narodil syn krále Nejvyššího, totiž nebeského Otce, Pán náš Ježíš Kristus, také kněží a žáci, poslové téhož krále, o této vigílii a v oktávě chodí po domech křesťanských a zpívají říkouce: „Ecce, Maria genuit nobis Salvatore . . .“; a dále „Judaea et Jerusalem, nolite timere . . .“; „Et verbum caro factum est . . .“; „Haec est dies . . .“; „Genuit puerpera regem . . .“¹¹⁴ a jiné písně. A tu všichni věřící s radostí a veselím naslouchají zpěvu poslů, odměňující je chlebem hmotným, to jest dávajíce jim dary. A kněží nesou s sebou obraz narozeného syna králova, ubírajíce se od něho mezi lid jeho říše. A věřící lid s úctou a s plesáním očekává a přijímá posly a obraz do svého domu; poklekajíce sklánějí se před obrazem, líbají jeho nohy, dávají mu dárky do rukou jeho poslů a koří se mu; a těmito i jinými činy pokorně vyznávají, že jsou poddáni a poslušni narozeného krále Krista Pána. Před obrazem a jeho posly nesou hořící svíce jako před knížetem a jeho rytíři, protože se jasně a veřejně jako mocný pán po právu ujímá svého křesťanského království, nikoho se přitom neobávaje. Kněží a žáci jdou v bílých komžích, aby jsouce zevně v bílém rouchu a přicházejíce jako poslové krále čistého a neposkvrněného, byli i uvnitř bílí a čistí v duši od hříchů, a to hlavně od opilství, rozpustilosti, krádeže a chtivosti ořery onoho večera. Jako jeho chrám okuřují kadidlem také domy, do nichž přicházejí, aby silou kadidla dokonale vypudili ďábla, knížete temnot, ze všech koutů. — Ale při tomto šestém zvyku dostává ďábel svůj podíl, a to ty, kdož pro sebe koledují v tomto svatém čase, totiž po celou noc jako volové bučice, sebe i jiné v rozličné hříchy zaplétajíce a v chválení Boba překážejíce. Dostává za svůj podíl také ty, kdož okuřují kadidlem pro sebe, a to jsou hlavně ženy, které nedovolují vynášet ze svého domu v kadidelnici ublí, ale vytřásají je do peci, aby z jejich domů neodešlo všechno štetší budoucího roku, a žádají, aby jim bylo dáno ten večer trochu onoho kadidla, any s ním mohli hádat, jak jsou milovány od svých mužů i od jiných.“
8. „Šedmý a poslední zvyk je ten, že v předvečer narození Páně kladou a stelou slámu do jizeb a do kostelů, protože je předvečer onoho svátku, kdy Paní celého světa, královna nebeská a Matka boží porodila na tento svět Pána našeho Ježíše Krista. — Ať si však dají pozor ti, kdož své rozpustilosti a necudnosti provádějí na oně slámě, jež se o tomto svátku stele do jizeb . . . Necht si také dají pozor ženy, jež čarují s onou slámou, aby neměly blechy po celý budoucí rok.“ —

V závěru svého *Pojednání o Štědrém večeru* JAN Z HOLEŠOVA píše: „Vskutku nikdy v celém roce se neprovozuje tolik a takových kouzel jako o tomto svátku. A proč je tomu tak? Protože je to veliký svátek, proto chce také dábel mít z něho podíl. Proto vkládá lidem do mysli přesvědčení, že pro velikost tohoto svátku mají i jejich kouzla větší moc. Ale jak by mohlo být podobno pravdě, že by tento nebo jiný svátek, den tak posvátný a vznešený, mohl poskytovat moci kouzlům, věcem tak hanebným a zavrženímhodným? Jak by mohlo být pravda, že by to, co se děje ke cti boží, dodávalo moci tomu, co jest proti účtě k Bobu? To jest velký omyl jejich rozumu.“

Tak tedy se slavil Štědrý večer ve 14. století, v době rozkvětu české země za vlády Karla IV. Učený benediktin JAN Z HOLEŠOVA postihuje ve svém traktátu pro středověk typickou dvojicí ‚světlo — tma‘, symbolizující současně ‚kosmický den a kosmickou noc‘,¹¹⁵ vznik a zánik, smrt a zmrtvýchvstání, stvoření a rozklad kosmu. Tato symbolika vážala středověkého člověka na jedné straně s nadpřirozeným světem, na druhé straně jej poutala se společností, k níž příslušel. Zachování rovnováhy mezi kosmem a společností napomáhaly také lidové obyčeje jako osobitá součást ideologie a hodnotového systému středověku. Jejich poznání je důležité i pro pochopení středověké kultury a jejího odrazu v dalších historických obdobích.

MEZI STŘEDOVĚKEM A NOVOVĚKEM

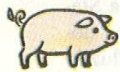
ČENĚK ZÍBRT v souvislosti s hodnocením traktátu JANA Z HOLEŠOVA, „*toboto nejdůležitějšího pramene k seznání věrného obrazu, jak slavili naši předkové Štědrý večer a vánoce*“, napsal: „A budeme překvapeni, že většina těchto starodávných zvyků, pověr, věštev posavad nevymizela, že v úpravě, málo jen otřelé tokem šesti věků, posavad mezi lidem československým i v městech se zálibou se opakují, udržují. Křesťanský, zbožný výklad těchto vánočních zvyků, mravokárné šleby, nevyhladily těchto předkřesťanských přežitků. Lid si obyčeje nevykládal podle návodu církevního, po křesťansku, než podle starého způsobu, když se přiblížila výroční doba zimního slunovratu, dávno před křesťanstvím a všude po světě i pak po křtu blučně a radostně slavil vítězství nad krutou vládou zimy a začátek světla, tepla, obrození přírody veskeré.“¹¹⁶ Je nutno ještě dodat, že v lidových vánočních obyčejích se propojilo předkřesťanské (a mimokřesťanské) s křesťanským natolik, že je lze mnohdy jen těžko od sebe oddělit. Příznačné je, že křesťanské teologické výklady pojal lid po svém, v duchu světového názoru, ‚lidového kře-

štanství, v němž se křesťanské spojuje s pohanským. Je tomu tak už u prvního štědrovečerního obyčeje — dodržování půstu do vyjítí první hvězdy. Rodiče v tento den za dodržení půstu slibují, že děti večer uvidí *zlaté prasátko, zlaté tele, zlatého kobouta, zlatého beránka*.¹¹⁷ Někde i dětem vyhrožovali, že přijde *svatý šprech* a provrtá jim břicho, aby zjistil, zda dodržely půst. Dospělí o Štědrém dnu většinou vůbec nic nejedli, muži se vzdávali i kouření. Postit se musel také dobytek. Štědrovečerní půst byl součástí církví přikázaných postních dnů o některých svatvečerech čili vigiliích (před narozením Páně, na Bílou sobotu a v sobotu svatodušní).¹¹⁸ Dodržování půstu mělo vedle náboženské podstaty i racionální jádro správné výživy. Církevnímu zákazu požívání masa a konzumování jídla vícekrát za den předcházely zákazy jiné. Vázaly se k svátku sv. Lucie, k Štědrému večeru, ke dni Mládátek a Tří králů. Některé z nich zřejmě souvisejí s uctíváním duší zemřelých předků, s vírou, že duše mrtvých přebývají o ‚svatých nocích‘ mezi živými. Takový charakter má zákaz zametat o Štědrém večeru. Setkáváme se s ním u evropských i mimoevropských národů také v pohřebním rituálu. Vychází z představy, že by při zametání mohly být zraněny nebo z domu vymeteny duše zemřelých předků, které by se za to rodině mstily. Významově stejný je zákaz zvedání spadnuvší věci, bílení stěn, mletí obilí, tlučení plodin ve stoupě, vylévání vody na dvůr, prudké vstávání od stolu, vynášení popela. Patrně tentýž význam měly zákazy některých dalších pracovních činností: předení, navíjení, tkaní, pletení, vázání, šití, mlácení. Duchové by se mohli mstít neúrodou lnu, konopí,¹¹⁹ obilí. Zakazoval se také hlasitý hovor a smích, aby nebyl narušen klid mrtvých.¹²⁰ Zřejmě mladší a druhotné jsou lidové výklady zakazů: šít se nesmělo proto, že by do ruky uhodil hrom, nebo *hdo by šil, potkály ho v roce tři nebodý*,¹²¹ měl by bolavé prsty; na Mládátka se nesmělo práť proto, že by pradelny chodily po celý rok ‚ucourané‘, ‚ucourané‘ by chodily i dušičky a dobytek by kulhal, pralo by se v krvi dětí Herodesem zavražděných a matka i s dětmi svými by byla nešťastna.¹²² Šít se nesmělo, aby se prst nesbíral, vypíchal by se malým dětem oči. Při štědrovečerní večeři obsluhovala v některých krajích děvčata. Hospodyně nesměla vstávat od stolu, jinak by neseděly slepice na vejcích. Zákaz zatloukání kůlů do země patrně souvisí s kultem země, přeneseným na vánoce z jarního období (velkopáteční zákaz hýbání se zemí). Na Štědrý den platil zákaz cokoli kupovat, prodávat či půjčovat z domu, aby se nepřivolalo neštěstí (např. když by se vydlužilo

mléko, přestala by kráva dojit). Dodržování zákazu kýchání v tento posvátný den vyplývalo z obavy, že by někdo z přátel mohl zemřít. Když šli sousedé na Boží hod vánoční na jitřní, neodvázili se jeden na druhého zavolat, aby je do roka nepostihla smrt. V osudovém večeru nesměl nikdo sedět proti dveřím do ulice, aby on nebo někdo z rodiny nezemřel. Rada zákazů se vztahovala k Novému roku: lidé se nesměli hádat, bit, proklínat. Platilo tu přesvědčení o dobře započatém roku jako předpokladu pro celé roční období. Zdá se, že některé zákazy směřují svou genezí k prastarým pohanským kultům, jiné měly magický či pověrečný význam. Starší vrstva zákazů se váže zpravidla na celé období, svatých nocí, mladší zákazy se většinou vztahují pouze k jednomu dni.¹²³

JAN Z HOLEŠOVA se při popisu štědrovečerních zvyků koncem 14. století kriticky zmiňuje o večeři, kterou věrní křesťané měli „umírněnou“, kdežto jiní („služebníci ďáblůvi“) ji trávili v přebujelosti, pitkách a hrou v kostky.¹²⁴ Zdá se, že právě tu se ve středověku dostaly snahy církve do ostrého konfliktu se starými předkřesťanskými obyčejí. Obřadní a slavnostní pití piva ve vánočním čase je u některých národů (zvláště na severu Evropy) doloženo už v pohanské době. Pilo se „na nový rok“, tedy na zdar úrody a chovu dobytka, na zdar lovu ryb v nastávajícím novém ročním období. Pilo se také „na mír“, na dobré vztahy mezi lidmi.¹²⁵ Nemírné hody s pitím piva o Štědrém večeru máme u nás doloženy ještě počátkem 18. století.¹²⁶ ANTONÍN VÁCLAVÍK v této souvislosti uvádí, že zimní štědrovečerní hostina měla novoroční charakter, který byl ovšem značně setřen zaváděním církevních postů a církevní obřadnosti. „Ale od některých starých pamětníků na Slovensku i na Moravě (a zvláště velmi významně o tom dí můj zápis z Vel. Rovného)“ — píše VÁCLAVÍK — „je potvrzeno, že tam nebyvalo bezmasých postních štědrých večeří. Naopak, věřilo se, že „ak mása nemali, narobil ho Pánbob gazdom cez celý rok; protože jim potom za trest „statok zdychýnal.“¹²⁷ Podobné zprávy máme z našich terénních výzkumů realizovaných v sedmdesátých letech. Na starý kultovní základ zabíjení zvířat a požívání jejich masa o hlavním křesťanském vánočním svátku ukazuje obyčej novoročního prasete (u Rusů se označuje *kesaretskij porosenok* — podle svátku Vasila Kesarijského, slaveného 31. prosince), rozšířený u Rusů, Bulharů, Srbů, Rumunů, a také známý na Sicílii, v Anglii, v Německu, ve Skandinávii, na Kavkaze, a kdysi také ve starém Římě. Podle některých autorů (např. N. F. SUMCOVA) je prasce symbolem slunce. Příkladíme se k novějšímu vý-

kladu sovětských etnografů a folkloristů (V. J. PROPP, V. I. ČIČEROV aj.) přisuzujících bohaté novoroční hostině s vepřem magický význam: měla vyvolat hojnost, plodnost, úrodu, blahobyť v rodině. Vepř jako obětní zvíře vyjadřoval hojnost, bohatství, prosperitu v životě člověka. Obřadní hostina byla tedy symbolem hojnosti.¹²⁸ U nás pod vlivem církevních zákazů slavil lid takovou štědrou večeří s masem už 23. prosince, tedy den před Štědrým večerem; místy zabíjeli v tento den prasce. Tato večeře se nazývala *hojná, tučná, obžerná večeřa, obžerný večer* (Uherskobrodsko), *tustý večer* (Strážnicko). Vepřové maso, nejlépe se látka, se mělo jíst také na Boží hod vánoční, *haby se držily peníze ha buľa celý rok poboda*.¹²⁹

Štědrost posvátného večera 24. prosince spočívala v lidovém prostředí především v pestré skladbě pokrmů. Podle představa lidu jich mělo být devatero. Čím více chodů, tím větší počet mandelů bude na poli. Štědrovečerní jídelníček měl kraj od kraje své zvláštnosti. Rada prvků však byla společných. Prvním chodem byly oplatky s medem (někdy také s česnekem, šípkovými a jinými plody, s různými bylinami). Potom se podávala polévka, zasmažená, nejčastěji s houbami. Místy, například na Chodsku, se místo houbové polévky jedla hustší houbová omáčka. Houby byly štědrovečerním jídelním i v jiné úpravě. Oblíbený byl zvláště *kuba* z kroup s hříby modráky, od jejichž barvy byl pojmenován *černý kuba*. Osobitě chuti dodává tomuto pokrmu opět česnek, jemuž lid přisuzoval posilující a ochrannou moc. Někde měli k večeři i chlebové topinky s česnekem. Starými obřadními pokrmy byly kaše (prosná, krupičná, hrachová), symbolizující hojnost. Časté byly rovněž různé moučné pokrmy, vařené i pečené. Nezbytnou součástí štědrovečerní hostiny bylo vařené sušené ovoce, kraj od kraje různě upravované a pojmenované. Ryby, bez nichž si dnes stěží dovedeme představit štědrovečerní večeři, byly ve vesnických rodinách ještě počátkem našeho století vzácností. Uplatňovaly se především v zámožných měšťanských domácnostech a ve vesnicích v rybníkářských krajích a v povodí rybnatých řek (zejména v jižních Čechách). Obecně bylo rozšířeno vánoční pečivo různého druhu, tvaru a názvu.¹³⁰ Výběr štědrovečerních jídel byl ovlivněn charakterem krajiny (rolnické oblasti s rozvinutým obilnářstvím, chudé horské kraje s chovem dobytka, vinohradnické a ovocnářské obce, rybníkářská území) a také sociálním postavením venkovských rodin. Vývoj štědrovečerního jídelníčku, zvláště v posledních obdobích, probíhal v závislosti na intenzitě vztahu mezi městem a vesnicí.

JAN z HOLEŠOVA dokládá, že už ve 14. století byly stoly ke štědré večeři pokrývány ubrusy. Byla tím zvýrazňována svátečnost chvíle. Tradice zvláštní úpravy štědrovečerního stolu se v lidovém prostředí udržovala i v dalších stoletích. „Na štědrovečerní stůl,“ — uvádí ANTONÍN VÁCLAVÍK — „když byl důkladně umyt, obkroužen jalovcem, černobýlem či jinými zeleninami, byla prostřena doma vyrobená bílá plachta a na ní, někde pod ní, se vložilo všechno, čem chata bogata, čili především vše, co zemlja vydala.“¹³¹ Večeře se zahajovala i končila modlitbou, při níž se vzpomínalo na zemřelé členy rodiny.

Štědrovečerní večeře připomíná obřadní pohřební (zádušní) hostinu. Na tento moment upozorňuje už JAN z HOLEŠOVA, když píše, že staří lidé kladli na stoly a ubrusy velké bílé chleby a vedle nich nože. Učený mnich se pozastavuje nad tím, že mnozí tak činí nikoli „na počest a památku Kristova dětství, ale aby v noci přicházeli bůžkové a jedli“. Autor traktátu o Štědrém večeru srovnává toto počínání s kladením pokrmů na hroby zemřelých předků, „aby je jedly duše vycházející v noci z hrobů“. Zde se dostáváme ke kořenům vánočních svátků.

Kult předků je jedním z nejrozšířenějších motivů náboženských kultů. Povinností živých je zaopatřit potravou a jinými věcmi mrtvé a tím jim zajistit vše potřebné pro jejich život v novém stavu, do něhož vstoupili. „V mnoha případech“ — píše ERNST CASSIRER — „se kult předků jeví jako všudypřítomný rys, který charakterizuje a určuje celý náboženský a společenský život.“¹³² S projevy kultu zemřelých se setkáváme nejen o vánočních. Objevují se o Všech svatých, na Dušičky, o hodech, při svatbě, odvodcích a v nové době při oslavách výročí osvobození. Památka zesnulých, spojená s návštěvou hrobů, kladením květin a jiných darů, se jako nit vine celými dějinami. Mrtvým se dávají dary stejně jako živým. Skupina tak projevuje svou jednotu. KAZIMIERZ ŻYGULSKI charakterizuje tento vztah takto: „V průběhu obřadu se vytváří ideální skupina složená ze všech pokolení, nastupujících po sobě od nejstarších dob. Předkové, nedávni i mytičtí a historičtí, se přicházejí mísit s živými.“¹³³ Svět duchů, zorganizovaný lidským způsobem, zůstává v komplikovaných vztazích se světem živých. Oba světy si mohou pomáhat i škodit.

Kult mrtvých našel výraz v prosincovém svátku římských *la-rentalií*, slavených na počest Larentie — matky lárů, ochránců rodiny, ohně, duší zemřelých předků. Vánoční kult mrtvých je silný u většiny evropských národů. Dlouhé zimní ‚svaté noci‘ přivolávaly podle představ lidu příchod duší zemřelých, které

nemají rády světlo, ale tmou. Na Islandu o Štědrém večeru vyčistí hospodyně obytnou místnost, otevře dveře, hluboko se pokloní a říká: „Nech přijde ten, kdo chce přijít! Nech vejde ten, kdo touží přijít, nečině však křivdu mně i všem mým.“ Ukrajínští Huculové se klaněli a modlili, „aby i ty duše byly připuštěny k večeři, které my neznáme“. Potom pokračovali: „My všichni v celé štědrosti srdce našebo a z boží vůle zveme Boba i hříšné duše na večeři i dáme jí, aby na tom světě tak ony večeřely jako my zde.“ Potom dají na stůl pokrmu a do okna med, do všech rohů jizby házejí bob; všechno je určeno pro anděly a duše mrtvých, které se té noci přijdou posilnit.¹³⁴ Na Bílé Rusi při obřadní hostině po společné modlitbě členů rodiny před ikonami pootevřel hospodář okno nebo dveře a volal:

„Svatí dědové, zveme vás,
svatí dědové, přijďte k nám!
Je tu vše, co Bůh dal,
co jsem já vám připravil,
čím je dům bohatý.
Svatí dědové, prosím vás,
pojdte, přileťte k nám.“

Při večeři ženy naškvaly a vychvalovaly zemřelé předky, muži vyprávěli různé příběhy z jejich života. Po ukončení večeře hospodář opět pootevřel okno a vybízel duše zemřelých, aby odešly z domu:

„Svatí dědové, vy jste sem přiletěli,
pili a jedli,
nyní leťte k sobě!
Řekněte, co ještě potřebujete?
A raději leťte do nebe!
A kyš, a kyš!“¹³⁵

Některé projevy kultu zemřelých ukazují na magické zajištění úrody v novém roce. U východních Slovanů byl ještě v 19. století rozšířen obyčej zvat duše zemřelých předků ohrát se k ohni (*gret pokojnikov*). Zapalovali slámu, všichni domácí stáli mlčky kolem ohně v soustředěné ‚modlitební‘ náladě a čekali příchod duší zemřelých předků. Cílem tohoto obřadu bylo zajistit bohatou úrodu. Kult mrtvých se tak spojil s hospodářskými zájmy a snahami živých. Základem jsou představy, známé už v antice, že mrtví pokračují ve svém životě pod zemí a mají nad ní větší moc než rolník chodící po ní s pluhem. Z hlubin země mohli mrtví posílat úrodu nebo zapříčinit neúrodu,

mohli zabránit zemi rodit. Země a v ní uložení mrtvých jako by tvořili jeden celek.¹³⁶ Zemědělec očekával od mrtvých předků pomoc. Proto je uctíval v rozmezích chvílí roku, zval je na návštěvu do svého domu, připravoval pro ně hostinu. Ohlaselem těchto představ a praktik byl u nás obyčej ponechávat po štědrovečerní večeři zbytky jídel na stole pro *dušičky* nebo pro *andělíčky*. Zvláštní význam mělo v této souvislosti obřadní pečivo, zvané *kračún*, *štědrák*, *štědrovka* aj. S jeho různými formami (lidské a zvířecí figury, pletence, koláče ad.) se o „svatých nocích“ setkáváme vícekrát: na sv. Lucii, na Mikuláše, o Štědrém večeru, na Štěpána, na Mláďátka, na Nový rok. V etnografické literatuře bývá obřadní pečivo (hlavně ve tvaru zvířat) vykládáno jako prostředek magického zajištění plodnosti a úrody, nebo se mu připisuje obětní význam.¹³⁷

V době „svatých nocí“ se často setkáváme s úkony, které nejsou rozumově podloženy. Jsou založeny na osvědčeném použití určitých prostředků v určitých situacích, které se však dále mechanicky aplikují na množství jiných případů, u nichž nejsou pro kladný výsledek žádné předpoklady. Tato zpravidla spontánně vznikající víra tu vyvěrá z falešných představ o světě, o podstatě přírody a z neznalosti zákonitostí jejich vývoje. To je magie, založená na nepříčinných spojitostech a na mylných představách. „Magie“ — píše ANTONÍN VÁCLAVÍK — „vyjadřovala přání, víru; chtěla být návštěvím dobrých i zlých věcí; ačkoli byl její základ fantastický, skrývala v některých případech zkušenostní prvky.“¹³⁸ ERNST CASSIRER označuje víru v magii za jeden z nejranějších výrazů probouzející se sebedůvěry člověka.¹³⁹ Vzniká dojem, že magické úkony nejsou přežitky předkřesťanské víry a způsobu jednání, ale částí každodenních činností tradičního zemědělského společenství.¹⁴⁰ Magické zajištění zdaru v hospodářství i v rodinném životě organicky provází většinu obyčejů a obřadů výročního cyklu. Silně je zastoupeno také v lidové vánoční tradici.

JAN Z HOLEŠOVA zaznamenal štědrovečerní obyčej klást slámu do jizeb a do kostelů. Vysvětluje jej jako připomínku narození Krista ve chlévě; zároveň brojí proti rozpustilostem a necudnostem prováděným na této slámě a varuje ženy, které s ní čarují v přesvědčení, že nebudou mít v domě blechy. Obyčej klást slámu pod štědrovečerní stůl se v lidové tradici udržoval až do nedávné doby. Místy se zredukoval na pokládání slaměných povísel na zem pod stůl. Základem tohoto obyčeje je magické zajištění úrody na poli a touha po hojnosti a plodnosti. Svědčí o tom příbuzný obyčej stavět na štědrovečerní stůl

4. JOSEF LADA: VÁNOCE

talíř nebo ošatku se všemi obilninami; někde dávali do nich i peníze.¹⁴¹ Zrno se na jaře mísilo s jiným obilím a rozsávalo se po poli. Přinášelo prý *dobré požebnání*. Podobný význam mělo kladení věnce uvitého z obilních klasů o dožínkách. Počátkem našeho století sypávali různé druhy obilí do sklenice, kterou postavili pod vánoční stromek, opět ve snaze, aby se na poli urodilo hodně obilí. Někdy umocňovali plodivou sílu štědrovečerního obilí tím, že k němu přidávali česnek a cibuli. Hojnost v domě měl také zajistit pecen chleba, který nesměl chybět na štědrovečerním stole. Úsilí o zabezpečení hospodářství v novém roce se projevovalo i jinak. Na Boleslavsku obcházel o Štědrém večeru pastýř po vsi, troubil a házel oknem do stavení hrách, říká: „*Na prasátka, na telátka, na kuřátka, na bříbátka*.“ Někdy přál i „*na dětátka*“.¹⁴² Zřejmě z masopustního období bylo přeneseno skákání na hojnou úrodu brambor při muzice koncem roku.¹⁴³ Magickou sílu připisoval lid plachtě, která sloužila jako ubrus pokrývající štědrovečerní stůl. Hospodáři ji na jaře používali jako rozsívky při setí, aby měli pěkné obilí a aby jim je kroupy nepotloukly. Rolník, měl-li mít na svém poli hojnou úrodu, musel o Štědrém večeru sníst nejprve lžici hrachu.¹⁴⁴ V některých českých krajích vařili na Štědrý večer polévku s dlouhými nudlemi, aby mělo žito dlouhé klasy.

V *Pojednání o Štědrém večeru* se JAN Z HOLEŠOVA zmiňuje o ovazování stromů slámou, aby v budoucím létě nesly hodně ovoce. Autor traktátu se snaží původní lidovou představu nahradit křesťanským pojetím Kristova narození („*narodilo se nám ovoce vybrané a užitečné*“). Lid ovazoval stromy onou slámou, která byla posvěcena tím, že o Štědrém večeru ležela pod stolem. Na Plzeňsku časně ráno vycházela mládež do zahrady, ovazovala ovocné stromy povísky a říkala: „*Štěpy, štěpy, ovazujte se, bude zítra mráz, dáme vám štědrýho večera, vy nám dáte bobdák přes rok zas*.“¹⁴⁵ Magický charakter tohoto obyčeje je evidentně druhotný. Základem je praktická ochrana stromů před mrazem a zvěří.¹⁴⁶ Stromům se pomáhalo k bohaté úrodě i tak, že si hospodyně otírala o kmeny ruce od těsta při zadělávání na vánočku. Úrodu ovoce mohlo podle lidových představ ovlivnit klepání na kmeny stromů,¹⁴⁷ zahrabávání slupek z ořechů do kořenů. Magický účinek obyčeje se umocňoval tehdy, jestliže jej prováděli naří lidé. Úrodu ovoce mělo přivodit také napodobení košatého stromu: hospodyně poslala dívky do zahrady, kde slabší nosily silnější.

Zvláštní vliv na úrodu mají v lidových představách zbytky jídel

ze štědrovečerního stolu; „*všechno posvěcují, všemu prospívají, vzrůstu a zdaru vůbec*“.¹⁴⁸ Proto zbytky štědrovečerních pokrmů zakopávali do země, aby byla úrodná.

Nemálo obyčejů se o vánocích vázalo k chovu hospodářských zvířat. Na Podluží, když přišla chasa z jitřní, dostala od hospodyně po koláči, který musela sníst ve chlévě, aby byl dobytek žirný.¹⁴⁹ Aby krávy hodně dojily, dostávaly na moravských Kopanicích pečivo z mouky, petržele, šípkových plodů a ze zbytku v máselnici. Na Valašsku ovinuli máselnici řetězem a postavili ji na travní plachtu v koutě za stolem. Na stůl nakladli byliny a na ně dali mísu s planým ovocem a kousky štědrovečerních jídel. Všechno dávali po večeri kravám, aby hodně dojily.¹⁵⁰ V našich terénních záznamech ze sedmdesátých let máme zprávu, že na severní Moravě dával hospodář o Štědrém večeru kravám a koním posolený chléb, aby byli zdraví a dávali užitek. Včelař šel zaklepat na úl a oznamoval: „*To je váš hospodář*,“ aby včely dožily jara. Předmětem magického zajištění byla také drůbež, zejména slepice. Aby dobře nesly, dávaly jim ženy směs pšenice, hrachu a ječmene, a když šli lidé z „velké“ mše, dívky odříkávaly: „*Kolik zrníček, tolik vajíček*.“¹⁵¹ V okolí Prahy napodobovaly děti, schované pod stolem, kvokání slepic. Čím více „kvokaly“, tím větší počet kuřat se vylihl. Mnoho magických úkonů směřovalo k zajištění zdraví lidí i dobytka. Podle lidové víry proti nemocem a úrazům chránilo ostří sekery, zkřížené sekery položené na zemi pod štědrovečerním stolem. Ochrannou moc měl česnek. K rozšířeným obyčejům patřilo omotávání noh u stolu řetězem, aby prý nikoho v domě nebolely nohy; jindy to lid považoval za ochranný prostředek proti polním zlodějům.¹⁵²

Magický význam připisoval lid prvnímu a poslednímu.¹⁵³ JINDŘICH JINDŘICH zaznamenal na Chodsku, že na Boží narození „*muší sedlák ze všech nejprvnější ráno vstát, haby bula dobrá ouroda*“.¹⁵⁴ Ve svátek Narození Páně a na Nový rok se hospodáři cestou z kostela předbíhali ve víře, že kdo bude doma první, bude nejdříve hotov s polními pracemi, nejdříve mu uzraje obilí a jako první bude moci zahájit žně. O Štědrém večeru nesli pacholek a dívka dobytku chléb a koláče, přitom se předbíhali. Předstihla-li dívka pacholka, volala, že se narodí spíš tele. Když byl ve chlévě první pacholek, narodilo se dřív hříbě.¹⁵⁵ Druhotná je představa, že kdo bude první, bude po celý rok svěží a veselý, a kdo poslední, toho čeká smutek.

K starým věským praktikám náleží magické uzavírání kruhu, jemuž se připisoval ochranný význam. Středověký církevní

62
zákaz *De suleis circa villas* zapovídá brázdy kolem osad. Oborávání katastru obcí bylo základem tzv. *pluhových slavností* (v Čechách se nazývaly *voračky*), rozšířených kdysi po celé Evropě. Církev považovala tento agrární obřad za pohanský. Jeho cílem bylo zajistit ochranu úrody ve vsi před zlými silami a už v zimním období působit na přírodu, aby vydala úrodu.¹⁵⁶ V lidovém kalendáři měl tento obyčej pevné místo v masopustním období (máme za to, že sem byl přesunut z letnic, kde mohl mít i obyčejově právní zdůvodnění). O vánocích vycházely z principu magického kruhu obyčejě házet drůbeži zrní do kruhu vytvořeného z řetězu (aby se nerozbíhala) a objíždět o Štědrém večeru stavení třikrát s řetězem, aby bylo uchráněno před jakýmkoli nebezpečím.

Řada lidových magických praktik vánočního období prodělala christianizaci. Staré věské představy se tak propojily s křesťanskými názory. Takový charakter má vánoční svěcení plodin (zejména obilí)¹⁵⁷ a jejich využívání v magických praktikách (posypávání lidí zrnem, aby bylo dosaženo plodnosti a zajištěna bohatá úroda). Ve vinohradnických oblastech se zvláště účinnost připisovala posvěcenému vínu. Mělo léčivou moc a sloužilo jako ochranný prostředek proti hadům a hmyzu.¹⁵⁸ Podle lidových představ posvěcení ještě umocňuje magickou sílu.

Důležitou funkci ve vánočních magických úkonech měla voda. V církevních pramenech se zákazy uctívání a nekřesťanského používání vody objevují od 5. století do pozdního středověku.¹⁵⁹ Lid připisoval velkou moc vodě tekoucí. Zajímavou zprávu o vánočním umývání ve svátek Narození Páně uvádí FRANTIŠEK BARTOŠ z Valašska: „*Jinde chodí se časné ráno na potok myt, aby byli pěkní a červení; ba otužilejší i koupat se chodí z těže příčiny do strouby mlýnské, do ščasnej vody.*“ Tento obyčej máme v našich terénních zápisech doložen i z jiných krajů.

V tekoucí vodě omývali také koně. Vzhledem k zimním klimatickým podmínkám se zdá pravděpodobné, že obřadní koupání přešlo na vánoce z jarního velikonočního období. Účinnost vody se o vánocích zvyšovala ve spojitosti se zelenou jedlovou větví.¹⁶⁰ Na svátek sv. Štěpána umývaly vodou dívky chlapcům brzy zrána obličej, aby byli zdraví. Chlapci jim to na Nový rok opláceli. Místy (např. ve Slavkově pod Hostýnem) se tento obyčej dodnes udržuje. Někde (např. na Hustopečsku) se zredukoval na silvestrovské večerní umývání v deštivé vodě, do níž se házely mince, aby prý byl člověk zdravý a bohatý. Voda měla u lidu hluboký věský význam: očišťovala, dávala zdraví

63
podporovala růst.¹⁶¹ Takovou moc má v lidových představách také „tříkrálová voda“ (voda posvěcená v kostele o svátku Tří králů). Kropili jí stromy, aby daly úrodu, obydlí i stáje, aby byly ochráněny proti neštěstí. Před spaním se svěcené vody napili všichni v domě, aby byli zdraví. Rodiče jí kropili děti, když se vydávaly na cestu nebo uzavíraly sňatek. Hospodáři kropili tříkrálovou vodou úly, aby včelstvo bylo zdravé a dalo hojně medu. Svěcená voda se ulívala do studny, aby měla čistou zdravou vodu. Tři lžíce této vody se solí se dávaly krávkě, když se „omladila“. V některých rodinách kropili (posvětili) svěcenou vodou i štedrovečerní pokrmy. Na západní Moravě a jinde se do druhé světové války vykropoval o Štědrém večeru svěcenou vodou chlév, půda i stodola. Hospodář přinesl ze stodoly tři žitné klasy a položil je ve světnici k misce se svěcenou vodou. Také pole se kropila svěcenou vodou, aby dávala úrodu a byla chráněna před živelnými pohromami. Vinohradníci o Třech králích kropili svěcenou vodou své vinice, aby byly chráněny před hmyzem i jinými škůdci. Zvláštní moc měla v lidových představách také voda svěcená na sv. Hátu (5. února). Kropili jí obydlí, komory, stáje, sklep, stodolu i zahradu. Přítom říkali: „*Dnes je svaté Háty den, vystěhujte se všechny myši ven!*“ Tato slova také psali svěcenou křídou na dveře hospodářských budov.¹⁶²

V době „svatých nocí“ měl zvláštní význam oheň. Obřadní zapalování ohně bylo kdysi obecně rozšířeno u všech evropských národů. U jižních Slovanů mělo magickou funkci tzv. *vánoční poleno* (*bagnjak*, *koladnik*), které se kladlo do ohně. Čím víc hořelo, tím větší měla být úroda na poli a zdar v chovu dobytka.¹⁶³ Podle V. I. ČIČEROVA se zapalování ohňů v době Štědrého večera a Nového roku u Rusů prvotně spojovalo s představou o vzkříšení slunce, se začátkem nového slunečního roku. Prosinové ohně označovaly nejen rozehrívání slunka, ale i začátek nového zemědělského roku, počátek ročního cyklu rolnických prací. Ve vánočních ohních se spojoval kult zemřelých rodových předků s magickým úsilím o zajištění zdaru v hospodářském životě. Tento oheň byl posvátný. Co se s ním dostalo do styku, lid považoval za posvěcené, očištěné, mocné.¹⁶⁴ Už ve starém Římě platil zákaz v době *kalend* vydávat z domu oheň.¹⁶⁵ Zachovávání tohoto obyčeje v českých zemích dokládá pro středověk JAN z HOLEŠOVA („*...okuřují kadidlem pro sebe, a to jsou blavné ženy, které nedovolují vynášet ze svého domu v kadidelnici ublí, ale vytrásají je do peci, aby z jejich domů odešlo všechno štěstí budoucího roku*“). Český a moravský lid

projevoval o Štědrém večeru úctu ohni tím, že při večeři házel hospodář nebo hospodyně do ohně kousek housky, chleba a jiných štedrovecerních pokrmů, jablka a jádro z ořechu s prosbou, aby oheň domu neuškodil, nýbrž prospíval. S ohněm souvisí obřadní vykuřování obydlí, hospodářských prostor i celého dvora, o němž se zmiňuje JAN z HOLEŠOVA.¹⁶⁶ Stavení se okuřovalo rovněž ve svátek Tří králů, když hospodáři nebo účastníci tříkrálové obřadní ochůzky psali svěcenou křídou na dveře písmena K + M + B, event. jiné ochranné znaky. Dohořívající kadidlo zahrabávali na zahradě, aby dala ovoce. Magicou moc měly také předměty, které se dostaly do styku s ohněm nebo topeništěm.¹⁶⁷

Církev přijala oheň do své obřadní soustavy a dala mu dvě základní podoby: věčné světlo a svícení svícemi (ve středověku i pochodněmi a loučemi). V dogmatice a liturgii se prosadilo *Světlo světa, světlo Kristovo (lumen Christi)*. Zatímco 'věčné světlo' svítilo už v chrámech antických bohů, svíce zavedla křesťanská církev. Nejprve do kostelů, v době karolínské i mimo ně.¹⁶⁸ V lidovém prostředí se mnohdy staré ohňové obyčeje a obřady¹⁶⁹ propojovaly s církevními obřadními průvody se svícemi. Církev, která dlouho bojovala s lidovým kultem ohně a světla, nakonec vánoční a novoroční světlo nejen přijala a posvětila; povýšila je na svůj duchovní symbol. Vánoční světlo zaplavuje dodnes chrámy i lidské příbytky a spoluvytváří podmanivost svátků.

KOLEDA

Na jitřní jsme se těšivali nesmírně.
U nás nejsou koledy tak krásné jako na Valaších, ale přece
dech se v nás tajil, když Anežka Jakubčíková,
vyhlášená zpěvačka, v kostele zanotila:
'Pst, ticho buďte, náš Ježíšek spí!
Ach, bylo nám jako v kolébce.'¹⁷⁰

Koledy byly od nejstarších dob neodmyslitelnou částí 'svatých nocí'. Název koleda se odvozuje od římských lednových přání *Calendae Januariae*. Je to tradiční obřad ochůzkového charakteru, jehož původním smyslem a podstatou bylo přinést štěstí a blaho v hospodářském a rodinném životě.¹⁷¹ Nasvědčují tomu i slovanské názvy pro koledu: *šćedručbi, šćodrówki, pesni voločebnyje*.¹⁷² Koledou se nazývaly nejen obřadní ochůzky,

5. ANTOŠ FROLKA: KOLEDNÍCI Z KNĚŽDUBA NA ŠTĚDRÝ DEN

ale i dary, které se při ní nadělovaly; a také písně, popěvky a říkadla s nimi spojené.

Srovnávací etnografické studium ukazuje na souvislosti koled s oslavou zimního slunovratu u starých Římanů. V slovanském prostředí lze uvažovat o přijetí tohoto obřadu prostřednictvím románského obyvatelstva Dácie a Balkánu a jeho poslovanštění. Patrně k tomu došlo ještě v době slovanské jednoty. Badatelé se shodují v tom, že koleda vznikla v předkřesťanském období a byla původně úzce spjata s jarním časem, který znamenal počátek zemědělských prací a měl proto v životě rolnického lidu rozhodující význam.¹⁷³ Někteří autoři hledají souvislosti mezi koledou a jarními pluhovými slavnostmi. S přesunem Nového roku na zimní období se koledy přenesly k vánocům. Koledování je hluboce zakořeněno po celé Evropě a všude tam, kde se usadili evropští osadníci. Rumunský etnograf PETRU CARAMAN je charakterizuje jako „jeden z obřadů nemajících vlastní, obřadů univerzálních“,¹⁷⁴ u nichž se žádný ze současných národů nemůže pochlubit, že mu dal počátek.

Starí Čechové nazývali koledou obchůzku malých dětí i žebrařůvých žáků, kněží, zvoníků, kostelních zpěváků, školních oficiálů.¹⁷⁵ ZDENĚK NEJEDLÝ píše, že v době předhusitské chodil o vánocích po koledě kdekdo; v Praze dokonce kanovníci u sv. Víta, ale také pacholci rychtáře a konšelů, biřici, kat, pivovarští pomocníci i nevěstky. Při koledách se zpívaly liturgické písně i písně lidové. Pozůstatkem lidového průběhu koledování je zřejmě text písně *Pomni body na provody, žet jsou svaté dni*, pocházející z konce 14. století,¹⁷⁶ dochované v lidovém zpěvu dodnes. O dvojí podobě koled ve středověku se zmiňuje také JAN z HOLEŠOVA. Uvádí nejen názvy latinských církevních písní a průběh koledy s nesením obrazu, svícením svíčkami a okouřováním kadidlem, ale také zaznamenává „zvláštní píseň zpívanou domácím jazykem“ začínající slovy *Dubec stojí prostřed dvo- ra*.¹⁷⁷

Po koledě se chodilo téměř po celý rok. Ve vánočním čase tomu tak bylo o Štědrém večeru, ve svátek sv. Štěpána, na Nový rok a na Tři krále. Kolední charakter měly také obřadní obchůzky předvánočního období.

Nejdůležitější složkou obřadu koledování jsou koledy — obřadní písně, popěvky a říkadla. V jejich obsahu je zakódována celá lidová podstata, smysl a význam obřadu. A také jejich estetická působivost. V koledách zachytil lid básnickou formou náladu zimního času, své starosti i radosti. Ve vánočních koledách se projevuje v široké škále veselé lidové muzikantství, ži-

6. ANTOŠ FROLKA: SVATÍ TŘI KRÁLOVÉ Z VESELÍ

Václav
Frolec:
Vánoce
v tradici
českého
lidu

vot pastýřů na salaši, mnohdy i celá sociální skladba obyvatel venkova. Vlastní podstata lidových vánočních koled spočívá v přání zdaru v hospodářském životě. Tu se také mnohdy skrývá původní magický význam obřadu, úzké sepětí s dávnými zemědělskými obřady. Blahopřání je spojeno s vírou v magickou sílu slova v rozmezích chvilích roku.

Vinšuju vam nový rok:
abyste dočkali Krista Pana na přes rok,
abyste měli pohanky po hambalky,
žita od ščita do ščita
a pšenice od hranice do hranice.
Kolík jest v lese jedliček,
abyste měli do roka teliček.
Kolík v lese bučku,
tolik ve chlévě byčku.¹⁷⁸

Koleda obsahuje přání všeho dobra: zdraví, štěstí, požehnání, úrodu na poli, hojnost dobytka ve chlévě. Do starého koledního základu patří i erotické momenty.¹⁷⁹ Přání jsou odrazem magických praktik. Některé koledy připomínají lidová zaklínadla. Požadavky, které koledy vznášely na přírodu, byly „požadavky okamžiku“. Vyplývaly z naléhavých potřeb konkrétního člověka. „O koledě“, píše D. S. LICHÁČOV — „chodívala omládina od jednoho hospodáře ke druhému, zaříkávala úrodu tohoto roku, úrodu těchto hospodářů a těchto polí.“¹⁸⁰

V náboženských koledách vystupuje Bůh, Matka boží, Ježíšek, andělé, svatí. Všichni jednají jako lidé. Cudný duchovní svět se úzce a nerozlučně splétá s životem pozemským.¹⁸¹ Obsah náboženských koled vychází z částí evangelií, event. apokryfů. Koledy opěvují cestu do Betléma, nocování ve chlévě, narození Ježíška, anděly zpívající *Gloria*, pastýře klanějící se dítěti; nezapomíná se tu ani na pronásledování Herodesem, na útěk do Egypta. Náboženským koledám udával lid světský tón, charakter výjevů ze svého každodenního života.¹⁸² Nejvlastnější podstatou vánočních náboženských koled je zrození člověka: radost a oslava jeho příchodu na tento svět, starost o jeho život. Koledy povýšily na pohled prostý biologický fakt na něco až posvátného.

Každým rokem obcházel dospělí koledníci i děti po vesnicích a městech, zpívali na ulicích, ve dvorech, i v domech. Ve venkovském prostředí byl stálým koledníkem obecní pastýř. „Když vyjde na nebe první hvězdička a zabájí tak svatý večer“ — líčí JAN HERBEN pastýřskou koledu v rodných jihomorav-

68

MY TŘI KRÁLE JDEME K VÁM a t. d.

7. MIKOLÁŠ ALEŠ: „MY TŘI KRÁLE“

Václav
Frolec:
Vánoce
v tradici
českého
lidu

ských Brumovicích — „vyjde pastýř ze své pastoušky a silně tři-krát zapráská. Zapráskání se rozlebe po celé dědině. A zatím co sousedé na slávu boží střelí, jde pastýř dědinou od konce ke konci, troubí líbezňe koledy a střídavě zpívá:

Nerozumné hovádka Pána svého
dýchajíc zahřívají krála svého,
vděčnost proukazují,
od zimy zahřívají,
aby zaspál a neplakál,
jeho zahřívají.

Štědrý večer patří pastýřům: jejich stav byl narozením Páně osla-ven, neboť jejich prostým a dobrým srdcím se dostalo štěstí, že prv-ní z lidí spatřili Spasitele.¹⁸³ Pastýř chodil po koledě často i se svou ženou, dětmi, pomocníky, někdy i s hudebníky. V jeho zpěvu, říkání i dalších úkonech byly obsaženy blahonosné ma-gické prvky.¹⁸⁴

Kouzlo vánoc na českém a moravském venkově s pastýřským vytrubováním a koledováním bylo důležitým inspiračním zdrojem české poezii a zejména pak české hudbě. Bohatství českých vánočních koled je zaznamenáno v českých kancioná-lech. U nás byly populární zvláště kancionály Šteyerův, Hola-nův a Božanův.¹⁸⁵ Ty nezůstaly bez vlivu na vánoční skladatel-ské projevy hudební, především melodické. Charakteristický styl mají zvláště pastorely — drobné vánoční jednohlasé i vícehlasé zpěvy s doprovodem smyčcových i dechových ná-strojů, komponované na české i latinské texty. Pastorely sklá-dali hojně čeští kantoři v 18. a 19. století.¹⁸⁶ I když — jak uvádí THEODORA STRAKOVÁ — nejsou tyto pastorální skladby v zárod-ku českého původu, vyvinuly se u nás v osobitý útvar, v němž se zajímavým způsobem prostupují nápěvné prvky koled i svět-ských lidových písní s vlivy hudby umělé, a to pozdně barokní i raně klasické. Toto prolínání nápěvných prvků lidových a umělých v pastorelových skladbách vyplynulo z prostředí, v němž se český kantor pohyboval. Bylo prosyceno nejen bo-hatstvím lidové hudby vokální a instrumentální, ale též pozd-ně barokními a raně klasickými hudebními projevy zaznívající-mi na kostelních kruchtách i v zámeckých kapelách, kde vedle cizích hráčů působili také domácí hudebníci pocházející z li-

70

dového prostředí.¹⁸⁷ Pastorely, které lid se zaujetím poslouchal o vánocích v kostelích, ovlivňovaly zase lidový zpěv.¹⁸⁸ Vzniklo tak oboustranné sepětí mezi umělou a lidovou tvorbou. Pastorely byly jádrem tzv. pastýřských mší ve svátek Narození Páně. Kromě nich zpíval lid při této mši písně s křesťanskými a pastýřskými motivy.¹⁸⁹ Některé pastorely, zejména česká vánoční mše JAKUBA JANA RYBY *Hej, mistře, vstaň bystře*, patří dodnes k stálému vánočnímu repertoáru venkovských kůrů.

V lidovém prostředí byly oblíbeny vánoční hry. Mezi nejstarší dochované kostelní vánoční hry patří tzv. *Rakovnická vánoční hra* z roku 1684, která podle STANISLAVA SOUČKA vznikla v Chlumku u Luže nedaleko České Třebové,¹⁹⁰ a koleda *Vzbůru, pastýři*, již počátkem 18. století zpívali literáři v České Třebové.¹⁹¹ Obě hry staví na stejné slovní zásobě zakotvené v textech lidových duchovních písní známých z kancionálů. Rozvržením scén a počtem veršů se liší.¹⁹² Obě hry nesou znaky lidovosti a byly zřejmě určeny místnímu venkovskému lidu. Takový charakter měly také další vánoční hry. Jejich obsahem bylo probuzení pastýřů, jejich rozhovor s andělem, dary pro Ježíška, klanění novorozeněti.

S pastýřským živlem byly spjaty kolední vánoční hry pastýřské, z nichž nejrazovitější jsou hry valašské, naplněné realistickými detaily ze života pastevců na horských salaších. Nejrozšířenější byla na východní Moravě pastýřská hra, v níž vystupují *Bača, Mičula, Vacula, anděl*.

Pastýřská hra z Horní Bečvy na Valašsku, zapsaná v roce 1956

Osoby: Bača, Vacula, Mičula, anděl

Oblečení pastýřů: Valašské kroje (klobouk, bílá košile, nohavice, vysoké boty nebo krpce). Přes prsa mají dva papírové pásy olepené obrázky. Bača má kabelu na peníze a tabák. Pastýři drží v ruce dřevěné ověšené obušky, jimiž při zpěvu a „řikání“ poklepují o zem.

Průběh hry: Hru předváděli o vánocích. Chodili dům od domu. Jeden z pastýřů vešel nejprve sám do stavení se slovy: „*Pane hospodáři, možeme si u vás zaskákat?*“ — Když jim bylo povoleno koledování, vešli do domu, postavili se do trojúhelníku a Bača začal své „řikání“. Při odřikávání jednotlivých veršů si pastýři navzájem vyměňovali svá místa.

Bača: *Daj Bůh štěstí, milí páni,
už sem nebyl dávno s vámi!*

*Dovolte mně trochu málo,
do skoku sa ně uzdálo.*

Vacula: *Na mú dušu je celý svět,
kožušisko roztrhané*

*a baleny sú staré šecky
a mráz už je sedivý.*

Všichni zpívají:

*Přiběželi do Betléma pastýři,
bráli sobě o děťátku na lýři.
A pravili, co že je to za dítě,
kterému sa vůl a osěl klaňajú.
Tře králové do daruňku mu dajú.*

Bača:

*A já pravím, Mičulo, tobě
o jedné statečné osobě,
kerý byl generál princ bača,
který brynzu do kuti zatáčí.*

Mičula:

*A ešte dnes ti dám veta,
zbiju Ťa, nezakříšš léta.
Neprobudu tvoje údy,
aby tvůj pytel nebyl chudý.*

Vacula:

*Dobře pravíš, bratře milý,
orešú nám z toho síly.
Gde bysme sa položili
a po práci spočinuli?*

Bača:

*Položme sa na své lože,
šak nám Pán Bůh stať pomože!*

Všichni zpívají:

*Sláva Bobu na výsosti,
my sme pastuškové prostí
z celé jasnosti.*

*Panna syna porodila,
panenství neporušila,
krásné malé Jezulátko,
Mesidše, pacholátko.*

Při této písni znázorňují pastýři spánek, který je náhle přepadl: klečí na jednom koleně, hlavy mají skloněné, obušky přehozené přes ramena a uprostřed zkřížené. Zatím co pastýři spí, přichází anděl, naklání se s roztaženými rukama nad pastýři a volá:

Bača: *Gloria, gloria in excelsis Deo!
Staňte, valaši, nic vás nestraší,
narodil se Ježíš v Betléme.*

*Vstaň že tam s ním, Mičulo,
a dřeni tam Vaculu v bok,*

*a udělá bystrý skok!
Ať sa ti nehýbá z pececha,
mrskni sebu jak tá ryba!*

Mičula:

*Slyšíš, jak anďelě zpívajú
a Pána Boba chválajú?
Neplet koše a nemátož,
nebo sa ti to ve snách zdálo*

*a to koza zabřeštěla
a tys myslél, že to blas anděla!
Na mú dušu, nemáožím ani nepletu,
lebo sa celý od brúze trasu.
Zuby ně tak drkotajú
jak dyž vypadnúť už majú.
Vlasy na hlavě sa ježá,
ovce do koliby běžá.*

*Mičulo, drčni tam Vaculu v bok,
ať skočí jak blecha z pelecha!*

*Mičulo, hop!
Ký čert sa to na mňa dere,
či vlk stádo dere,
či koliba boří,
či vlk stádo moří?*

*Ani koliba neboří,
ani vlk stádo nemoří.
Slyšél sem blas z neba,
a proto budím tebja!*

(Pastýři si opět poskoky vyměňují svá místa.)

Všichni zpívají:

*Zdráv buď, bačo, v zimě, v létě,
na jaře, když růža květe,
zdráv buď, bačo, bačo náš,
ve své moci salaš máš.
A my s tebou nic více
nebudem piť žinčice!*

(Při zpěvu drží Vacula a Mičula obušek vodorovně v rukách a Bača se na něj posadí. Pastýři za zpěvu písně nosí pak Baču dokola.)

Všichni zpívají:

*Ovce, moje ovce,
nech vás pase kdo chce!
Já vás pást nebudu,
rač k muzice pujdu.
Gdyž sem z borky vyšel,
muzičku sem slyšél,
tá mně pěkně hrála,
až poskakovala.*

(Pastýři chodí za sebou do kruhu, při čemž na začátku každého verše udeří obuškem o zem. Při každém verši mění směr obchůzky v kruhu.)

Všichni zpívají:

*Hop, chlapci, pod šable, aj pod obušky!
My šecko bereme, aj plané brusky.
Nigde nám nedali, tady nám dajú,
komára zabili, slaninu majú!*

(Při písni *Hop, chlapci, pod šable* se zastaví v kruhu a na každý verš se otočí na levé patě.) 75

Všichni zpívají:

*Na zelených borečkách,
při tych našich ovečkách,
tam je bača dlúbo živ,
nechybí mu nikdy nic.
Nic nemá na svém jmění,
vyspí sa na kamení,
on bobatství nežádá,
na ovečky pozor dá.*

(Pastýři chodí za sebou v kruhu. Na začátku každého verše úder obušky.)

Bača:

*Milí bratři, nesme dary
temu králi na ofěry!
Já mu dám máslo i sýra,
ať sa dělátku nasbírá.*

Mičula:

*A já mu dám flajstr medu,
ať to dítě neumře od hladu.
A vy bratři, vemte chleba
bude ho tam těž potřeba!*

Vacula:

*A já mu dám takovou klobásu,
že sa s ňú sedmkrát opášu.
A k tomu takové jelito,
že ho bude měř na celé léto.*

(Na konci každého verše udeří obušky o zem. Opět si vyměňují místa poskoky.)

Všichni zpívají:

*A ty, Vašku, di na búru
a zežeň tam z hnízda kúru,
vem vajec na nudle,
žitnej múky v truble!
A ty Vaculo hrbatý,
vezmi krpce, namaž paty
a vem flajstr medu,
dítěti koledu!*

*Haló bratři, tu je jiná,
kaša už je u komína
a v peci je zelí,
budeme veselí.*

(Pastýři chodí za sebou v kruhu. Na začátku každého verše udeří obušky.)

Vacula:

*Půjdem do Betléma krokem,
více hupem nežli skokem.
Dary vezmeme s sebou —
dítěti koledu.*

(Vacula skáče mezi Baču a Mičulu. Na konci každého verše všichni najednou udeří obuškem o zem.) 76

Píseň (všichni):

*A když my tak přiběžíme,
před jesličky poklekáme.
Všecko mu darujem
a mu obětujem!*

(Chodí v kruhu za sebou. Úder obuškem na začátku každého verše.)

Bača:

*Rychle do nobavic skočte,
vymyjte si hubu od tabáku,
ať vám z ní nepáchne močkú!*

Mičula:

*Oblečte si bílé košule na tělo;
aby to tělo lepší parádu mělo!*

Vacula:

*Vyčistite si čepice na hlavu
pro větší čest a slávu!*

(Vyměňují si poskoky svá místa. Úder na konci každého verše.)

Píseň (všichni):

*Pohynula na salaši slanina
a zvedli to na našeho Martina.
Martin pravil, že on nevzál jen kúsek
a ostatní že si sebrál Matúšek.*

(Za chůze si vyměňují do kříže svá místa jako při písni *Přiběželi do Betléma pastýři*. Na začátku každého taktu úder obuškem o zem. Poslední takt se třikrát opakuje. Každé opakování je doprovázeno úderem.)

Bača:

V tych valaských horách

Mičula:

žil tam jeden valach.

Vacula:

Ten byl dosti pevný,

Bača:

štyry centy vážil.

Mičula:

Chcél prubovat svoje sily,

Vacula:

jak by sa mu bučky klesnily.

Bača:

Drcnul palcem do kořena,

Mičula:

hneď celá hora vyletela.

Vacula:

Štveropečený chleba jed',

Bača:

a ešte sa dost nenajed'.

Mičula:

Štyry mázky piva vypil

Vacula:

a ešte sa dost nenapil.

Bača:

Štyry centy cigár zkuřil

Mičula:

a ešte sa dost nenakuřil.

Vacula:

Potem sa to z něbo pustilo.

Bača:

Štyry míle to smrděť bylo!

(Skáčí do kříže opírajíce se o obušky.)

Bača:

*A na ukončení naší cesty do Betléma
vám vinšujem, aby vám dál Pánbu*

šťestí, zdraví a po smrti království nebeské.

Mičula:

*A vám, hospodářičku, stodola aby do roka
vybyla.*

Vacula:

*A vám, hospodyňko, sto otepí lnu jak bedvábí
na trháčky.*

Bača:

*A kolik je v búšči smřčků,
tolik ať máte ve chlévě býčků!*

Mičula:

*Kolik je v búšči jedlíček,
tolik ať máte ve chlévě telíček!*

Vacula:

*Kolik je na lúce traviček,
tolik ať máte na dvoře slepiček!*

Bača:

*A přitem vám daj Pánbu šťestí, zdraví,
abyste sa po smrti se svatým Štěpánem
radovati mohli.*

Všichni:

*Štěpáne, Štěpáne, tabáčku nemáme,
daj šestáček na tabáček,
spolu vyšňupáme!*

(Při „vinši“ snímají s hlavy klobouky, nastavují je a nabízejí „šňupák“, tj. tabák. Obdarovaní odcházejí do dalších stavení.)¹⁹³

Méně často se na východní Moravě hrála tzv. betlemářská hra, při níž chodili koledníci s malým papírovým betlémem. Hrály v ní tři až pět osob. Jejich počet i jména místně kolísaly. Obvykle se jim říkalo *Fedor, Stacho, Kubo, Gryco, anděl*. Má se za to, že betlemářská hra se dostala na Moravu ze Slovenska. Její obdoby známe také z Polska a Maďarska.¹⁹⁴ OLDŘICH SÍROVÁTKA předpokládá existenci i jiných druhů her, méně rozšířených. Vzpomíná ojedinělý zápis JULIA FEIFALÍKA, v němž vystupují tři pastýři, anděl, Maria a Josef.¹⁹⁵ Tato hra, jejíž obdoba byla zaznamenána ve východních Čechách,¹⁹⁶ souvisí podle SÍROVÁTKY s koledními písněmi a s kostelními dramatickými zpěvy při mši. Snad z nich dokonce vznikla.¹⁹⁷ Analogií betlemářských her bylo chození s jesličkami, chození s Ježíškem. K pastýřským hrám měla blízko tříkrálová obřadní obchůzka. Vánoční obchůzkové hry nesou znaky lidového dramatu. Jejich kořeny lze patrně hledat ve starých vánočních procesích. Jsou v nich zřejmě vlivy barokního divadla.¹⁹⁸ Vánoční hry — stejně jako jiné obřadní obchůzky — byly prostředkem komunikace uvnitř obce. Patřily k „rituální řeči“, již lidé rozuměli. Koledníci byli v těsném obřadním vztahu k venkovskému společenství, v době obchůzky spojovali domy a hospodářství v jeden celek. Z tohoto aspektu je třeba hodnotit také texty vánočních her. Jejich podstatou není literární stránka; patří ke komunikačnímu zákonu obřadní skupiny v prostoru a čase,¹⁹⁹ založenému na obyčejovém principu. Jiného druhu byly církevní vánoční hry předváděné od konce 14.

století v kostelích²⁰⁰ a tzv. *živé jesličky* hrané na soukromých divadlech, v domech i na ulicích měst.²⁰¹

O vánocích chodili po koledě také učitelé, kostelníci, ministranti, ponocní, hrobníci, obecní chudí. Ve městech se dlouho udržovala koleda literátských bratrstev a nejrůznějších řemeslnických cechů; pod vlivem města se některé rozšířily i na vesnici (např. v okolí Uherského Brodu se dodnes udržuje tzv. *koleda řezníků*). K živé tradici patří dodnes koleda kominíků, v dnešním velkoměstském prostředí i koleda popelářů.

Pozoruhodný štědrovečerní obchůzkový zvyk se dodnes dodržuje na jihozápadní Moravě. Je to tzv. *bonění stáda*: večer jde po vesnici průvod s hudbou, lampióny, při němž chlapci mečí jako ovce a pastýř práská bičem. Jeho starší podobou bylo honění stáda do Betléma, při němž práskal pastýř kocarem, hnal před sebou kluky, kteří zvonili zvonci a mečeli. Muži z vesnice vycházeli z domů s puškami a stříleli. V tomto křesťansky laděném obyčeji²⁰² se patrně skrývají staré představy o magickém významu hlomozu v době zimních „svatých nocí“. V rozmezích dnech předvánočního a vánočního času doprovází obřadní obchůzky střelení, práskání bičem, zvonění, řinčení řetězy, troubení, vyluzování zvuků na různé nástroje, křik. Podle starých lidových představ mělo obřadní hlomození probudit přírodu, aby dala úrodu (čím větší hlomoz, tím více budou pole úrodná), a odpudit zlé duchy, kteří by mohli v osudových dnech roku lidem uškodit; v představách českého a moravského lidu zahánělo hlomození čarodějnice od lidských příbytků. I v tom se koledování projevovalo jako signalizační přání všeho blahobytu.²⁰³

ZNAMENÍ BUDOUČNA

Obřady vánočního období měly být nezbytným zaklínadlem štěstí, žádoucí, nezbytnou a dokonce svatou zvěstí.²⁰⁴ Probíhaly v době, která byla lidem považována za mocný čas, čas neobvyklých událostí, osudový. Za osudové dny se považovaly zejména den sv. Ondřeje, Štědrý večer (*jak na Štědrý den, tak po celý rok*),²⁰⁵ Boží hod vánoční (*sud na Boží narození ráno, co ti v budoucnosti dáno*), den sv. Štěpána, Mláďátek betlémských, Nový rok.²⁰⁶

Starší lidé vyprávějí, že o půlnoci před Novým rokem se bije starý rok s novým; v Pitíně na Valašsku prý se tento zápas odbývá na střeše fary. Byl to kulminační bod roku, bod změny, v němž hrála důležitou roli magie prvního dne: jaký bude

první den roku, taký bude celý rok. Tento osudový den dával dobré nebo zlé znamení.

Ve starém Římě, kde si lidé zpřijemňovali vstup do nového roku veselím, posílali si dárky a novoroční blahopřání, pořádali hostiny, připadal původně Nový rok na 1. března. Ve druhém století př. n. l., roku 153, se poprvé slavil začátek roku 1. ledna.²⁰⁷ Křesťanská církev později převzala v podstatě juliánský kalendář; osou církevního roku se staly velikonoce jako pohyblivé svátky. V roce 1582 byla provedena reforma na tzv. gregoriánský kalendář, který se postupně prosazoval a platí dodnes. Východní církve si ponechávala starý juliánský kalendář s rozdílem 13 dní (v Rusku oficiálně platil do roku 1918). Ve středoevropských zemích se ve středověku prosazovalo Narození Páně (25. prosinec) jako počátek roku. Teprve od 15. století se pomalu ujímal jako stálý termín Nového roku 1. leden; ve východní Evropě se tak stalo až od roku 1700. Tyto posuny v kalendáři se také odrazily v lidové obyčejové tradici a obřadní kultuře. Je zde patrné původní situování novoročí na jarní období, kdy se zahajovaly zemědělské práce a poprvé se dobytek vyháněl na pastvu.²⁰⁸ S posuny v kalendáři se některé jarní agrární obyčeje a obřady dostaly neústrojně do zimního období.

V osudové dni věřil lid v magii prvního příchozího, člověka, který jako první přišel v tuto posvátnou dobu do příbytku, nebo s nímž se lidé potkali. Takový člověk se nazýval *polazník*. S názvem se u nás setkáváme na východní Moravě a v těšínském Slezsku.²⁰⁹ Jeho příchod byl očekáván se zvláštním zájmem a netrpělivostí. Na něm záležel osud rodiny i hospodářství v dalším roce. „*Vstoupí-li tobo dne* (ve svátek sv. Štěpána — V. F.) *do domu první mužský*“ — zaznamenává z Valaška MATOUŠ VÁCLAVEK — „*říkají, že se budou v hospodářství lébnouti samí beránci nebo býčci, jestli osoba ženská, tedy samé ovečky a kravičky*.“²¹⁰ Když vkročil do domu mladý muž, měli mít v novém roce *chlapečky a býčky*, přišla-li mladá žena, očekávali *céřečky a teličky*.²¹¹ Zaválitý člověk signalizoval narození silného dobytka, vyzáblý příchod zvířete hubeného.²¹² Dítě nebo děvče přinášelo do domu štěstí, svobodný chlapec veselost, těhotná žena nemoc.²¹³ Za dobré znamení se považovalo potkat zrána muže s plným vědrem nebo košem krmiva. Se vstupem mladého člověka vcházelo do domu štěstí, se starým neštěstím po celý rok. Příchod *polazníka* měl obřadní charakter a byl spojen s jeho obdarováním. Dostí připomíná vá-

noční koledu. V Hřčavě na jižním Těšínsku zapsal Ivo STOLARÍK takový průběh obřadu: „Na Štěpána časné ráno, ještě za tmy, chodí malí chlápci a děvčata polazovat, také na polazy. Je to patrně velmi stará forma koledování, kdy polazník, chlapec nebo děvče, přináší s sebou do izby, do které jde koledovat, polazničku — větvičku z mladé jedle, ozdobenou papírovými stužkami a růžemi. Při vstupu do izby zakryje si koledník polazničkou tvář a pak kolynduje . . . : *Jo jech mały polazniček . . .*“²¹⁴ Některí badatelé spojují genezi koledy právě s obřadem *polazování*. Někde se obřadní *polazování* změnilo ve vánoční sousedskou besedu s pohoštěním a blahonosnou funkcí.²¹⁵ 'Polazními' osudovými dny byl u nás Štědrý večer, den sv. Štěpána a Nový rok.²¹⁶ Z obecného výskytu obřadu i názvu u Slovanů lze usoudit, že *polazování* je staroslovanský obřad, který už v době slovanské jednoty obsahoval prvky magické a věštební.²¹⁷ V rozmezích dnech ,svatých nocí' toužil člověk poznat, co ho v novém roce očekává: jaké bude počasí, jaká úroda na poli, jak se mu bude dařit v chovu dobytka, jaké osobní osudy ho postihnou. Z neznalosti přírodních zákonů vyplývala pověřivost, která se stala základem věštb, k nimž se lid uchyloval zejména v den sv. Ondřeje, sv. Tomáše, na Štědrý den, Boží hod vánoční, ve svátek sv. Štěpána, Mláďátek betlémských, na Nový rok a na Tři krále.

V předpovědích počasí vycházel lid ze staletých pozorování přírody a zkušeností přecházejících z generace na generaci. Pranostiky mají povětšinou reálný základ (*tmavé vánoce — bílé velikonoce, bílé vánoce — zelené velikonoce*).²¹⁸ Mezi lidem bylo ovšem rozšířeno také předpovídání počasí pověrečného charakteru: hospodyně rozkrojí jablka, vezme dvanáct jader a hodí je do vody. Kolik jader bude plavat na povrchu, tolik bude v roce suchých měsíců. Hospodář zase rozloupne cibuli na dvanáct mísek (slupek), do každé dal soli a položil je na prkynku na kamna. Za hodinu se na ně podíval. Ve které byla sůl suchá, ten měsíc mělo být sucho.²¹⁹ Na suchý nebo mokrý rok se usuzuje i tak, že hospodář o Štědrém večeru postaví pod stůl sklenici s trochou vody. Jestliže vody po večeři ubude, bude v novém roce sucho; přibude-li vody, bude rok mokrý. Na počasí se usuzuje dlouhodobě (*Jsou-li na Nový rok před východem slunce červánky, bude neúrodný rok*), střednědobě (*Je-li na Nový rok dopoledne pěkně, bude pěkně na žně v kraji; je-li odpoledne pěkně, bude pěkně na žně v horách*) i krátkodobě („*Vodkájď toho dne* (Boží hod vánoční — V. F.) *ráno vjebr vjeje, votajď bure vjit baž do Jána Křtitele.*“)²²⁰ Předpovědi o úrodě dávají ví-

ce možností (*Snese-li slepice na Nový rok dopoledne, bude mít hospodyně dost vajec prvního půl roku, snese-li odpoledne, bude jich dost po celý rok*).²²¹ Úroda se předpovídala i podle hvězd. Když byla o Štědrém večeru obloha plná hvězd, znamenalo to, že slepice hodně ponesou a že vůbec bude úrodný rok. Magický základ má věštění zdaru v chovu dobytka podle počtu kuřičných zrn.²²² Na úrodu i neštěstí se usuzovalo rovněž podle zrezivění nože či jiného kovového předmětu. Hospodář ukrojil při štědré večeři nožem kousek pečiva z pšeničné mouky a kousek z žitného chleba, obložil jimi z obou stran čepel nože a nechal ležet do Nového roku. Na které straně nůž rezavěl, toho obilí mělo být v budoucím roce nedostatek. Hospodáři dávali také kusy železa pod koryto. Jestliže do příchodu z kostela zrezavělo, uhynulo do roka některé dobytče.²²³ Vánoční věštění bylo nejvíce zaměřeno na poznání lidských osudů. Zájem mladých se soustředoval na zjištění životního partnera a na uzavření sňatku. Chlapci na Nový rok pozorovali, kterou ženu potkají jako první; ta jim byla souzenu, i kdyby byla už provdaná.²²⁴ Svobodné dívky pojídaly o Štědrém večeru jablko ve vratech; když šel kolem jako první muž, v novém roce se vdaly. Ptaly se prvního koledníka, jehož uviděly, na jméno a povolání; takového ženicha měly dostat.²²⁵ Existovala pestrá škála praktik, jimiž mladí zjišťovali své vyvolené i uzavření sňatku. Dívky byly po této stránce vynalézavější a aktivnější než chlapci. Vánočními věštbami zjišťovali lidé i další své osudy: zdraví, nemoc, štěstí, neštěstí, smrt. Věštění se provádělo více způsoby a za pomoci různých úkazů a předmětů.²²⁶

Časté bylo hádání osudu ze snu:

- Na sv. Ondřeje si dívka dá pod podušku mužské nohavice, chlapec dívčí košili. O kom se jim zdá, toho dostanou za životního druha.²²⁷
- Dívka si na Štědrý večer dá ve chlěvě pod hlavu uzlík s kousky jídla; spatří ve snu svého vyvoleného.
- Svobodná dívka leží o Štědrém večeru na posteli, pohybuje před spaním rukou nad hlavou jako by sela obilí a říká:

Seju len,
přijď, můj milý, sem,
než bude bílý den!

V kterém směru sela, na tu stranu se obrátí. Dostane za muže toho, o němž se jí bude zdát.²²⁸

Lid považoval sny v době předvánočního a vánočního času za pravdivé a osudové. Rád si sny i přivoloval,²²⁹ aby mu napomohly odhalit budoucnost.

Mnoho vánočních věsteb bylo založeno na znameních různého druhu. Znamení mohla probíhat nezávisle na věštících osobách (přírodní úkazy), mohla vycházet z činnosti hádajících osob anebo z úkonů lidí, zvířat, ptáků podle přání věštících.

Lid věřil na znamení, která mu dávala samotná příroda. Z pozorování přírodních úkazů vzešly věštby tohoto druhu:

- Vyjití první hvězdy ukazovalo směr, odkud přijde chlapec jeho vyvolená.
- Nepříznivé počasí v den Mláďátek betlémských znamenalo nemoci a úmrtí; ráno přinášelo smrt dětí, dopoledne mládenců a dívek, odpoledne a večer starších lidí. Jasně počasí věštilo zdraví a příznivý rok.
- Rozkvetlé větvičky (*barborky*) o vánocích signalizovaly dívkám sňatek.
- Kdo našel v jablku rozkrojeném při štědré večeři z jader křížek, do roka zemřel. Komu zůstala jádra neporušena, nebo měla tvar hvězdy, byl prý po celý rok zdravý.²³⁰ Tato pověra je u nás doložena JANEM z HOLEŠOVA už ve 14. století.

Osudovým znamením byl pohyb lidí, zvířat, stromů, kouře i předmětů. Bylo to už vícekrát vzpomínané setkání prvního člověka i věštění podle směru běhu psa, jehož dívka o Štědrém večeru vyhnala ze stavení, aby zjistila, z které strany má přijít ženich. Chlapcům dávaly znamení o jejich vyvolených pohyby listů a větví stromů. Hádalo se podle stoupání kouře ze zhasnuté svíčky (stoupal-li vzhůru, signalizoval zdraví, směřoval-li za pec nebo do kouta — pobyt doma, když odcházel ke dveřím, znamenalo to, že věštící osoba odejde do roka z domu) i podle hořících svíček na ořechových skořápkách plujících po vodě (podle toho, jak daleko odpluje od okraje nádoby, jak dlouho hoří, zda se převrátí a zhasne). O tomto pověrečném obyčeji zanechal zprávu katolický kněz v latinské postile z počátku 15. století („*Pošetilci . . . svíce na vodu kladou, z jejichžto pohybu usilují věštiti věci budoucí . . .*“) i neznámý kněz podobojí v kázání, které konal po roce 1471 v Litoměřicích.²³¹ Oblíbené mezi dívkami bylo házení boty přes hlavu: když se obrátila špičkou ke dveřím, jeho majitelka se vdala (jindy sledovaly, kdo botu zvedne, ten se stal manželem). V některých krajích házely dívky na střechu kabátky. Když tam zůstal hned napoprvé, vdaly se (kolikrát spadl, tolik let musely na vdavky čekat). Poslední způsoby věštění mají i charakter losování.

Další věštění bylo založeno na zrakových vjemech a obrazech. Zrcadlení vody ve studánce, studni, potoku věštilo svatbu nebo smrt (dívka viděla obraz svatby, mládence nebo rakev). Svého nastávajícího mohlo děvče vidět o Štědrém večeru i tak, že se zabalilo do ubrusu se zbytky jídel a lehlo si pod stůl. Na délku života se usuzovalo podle vlastního stínu na stěně. Na budoucnost se myslelo při štědrovečerním lití vosku, olova i bílku vejce do vody. Tyto věštby kárá už synodální řád vydaný ve slezské Vratislavi na sklonku 14. nebo na počátku 15. století.²³²

Osudová znamení se získávala také sluchovými vjemy. Hádalo se na budoucnost podle hlasů lidí,²³³ šplouchání vody, šramotu i jiných zvuků.

Znamení do budoucna dávala zvláště zvířata, která o Štědrém večeru podle lidových představ mluvila lidskou řečí.²³⁴ ČENĚK ZÍBRŤ hovoří v této souvislosti o „*zanikajících přežitcích starodávné filosofie kosmické*“.²³⁵ Osudy lidí věstil kůň, kráva, býk, vepř, pes, kočka, vlk, zajíc, had, myš, houser, kohout, slepice, kukačka, straka, vrabec, vrána, holub.

Mnoho pověrečných hádání osudu bylo založeno na losování. Svobodné dívky vyťahovaly ze střechy stébla slámy a z hranice dříví polínka nebo kolký, zanesly je do světnice a tam je počítaly. Sudý počet znamenal, že dostanou svobodného, lichý počet vdovce. Sudé číslo vyjadřovalo ženění či vdávání, liché číslo, že zůstane „sedět“ (neprovdá se). Dívky, které měly rovná dřeva, se radovaly, že dostanou hezkého a hodného muže. Zvídavé dívky chtěly také vědět, do jakého domu se přivdají. O Štědrém večeru házely do ohně polínka a říkaly: „*Na co se já vdám? Na chalupu, na čtvrt, na půl . . .*“ Co vyšlo na poslední polínko, to se mělo vyplnit.²³⁶ Charakter losování mělo dávání lístků s mužskými křestními jmény do těsta: knedlík, který při vaření vyplaval na povrch vody jako první, dívky rozkrojily, lístek vyndaly, aby zjistily, které jméno je tam napsáno; chlapce toho jména měly dostat za manžela.²³⁷ Dívky na moravských Kopanicích volily jiný způsob hádání ženicha: Ostrouhaly jeden proutek celý, druhý do poloviny, třetí ponechaly v původním stavu. Na noc si je daly pod hlavu. Když se probudily, vytáhly jeden z proutků; ostrouhaný znamenal mládence, poloostrouhaný vdovce, neostrouhaný věstil, že se v novém roce nevdá.²³⁸ K losování osudu sloužila často domácí zvířata, drůbež a ptáci (kočka, pes, houser, straka, vrána, holub aj.).²³⁹ Zlý osud (smrt) čekal toho, komu v posledním dnu v roce při pečení ohořelo slepičí pírkó zapíchnuté do bochníčku.

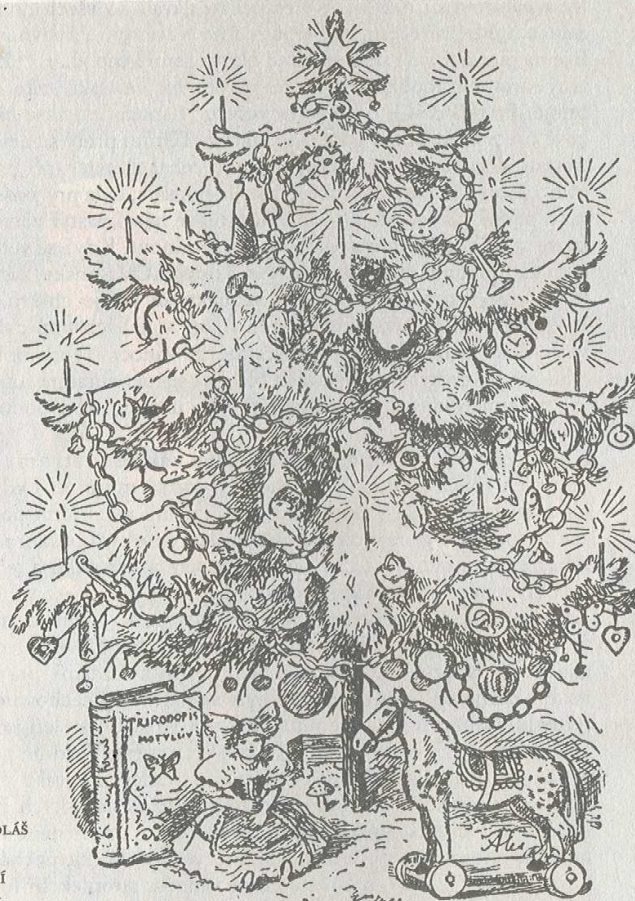
84

K pověřenému hádání sloužily také talířky a hrníčky, pod něž se dávaly různé předměty. Uvedené věšebné úkony měly z hlediska osob, které je prováděly, pasivní charakter. Aktivnější byl přístup k věštěbám typu zaklínání a čarování. Člověk chtěl vzbudit a přinutit nadpřirozené síly, aby mu sloužily. Věštění má v tomto případě ráz magických jednání. V českém a moravském materiálu nacházíme už pouhé jejich zbytky. Zajímavý údaj se objevuje v GALLAŠOVĚ literární pozůstalosti: „*Jiný způsob, jímž dívky zvidaly budoucnost o štědrém dni. Nechavše si od večere tři nejkrásnější vlašské ořechy, schovaly je do bílého šátku neb loktuše a čekaly, až všichni domácí se odebrali na jitřní. Potom vysvělekly se do naba, loktuši s ořechy rozprostřely na stůl a vymetly jizbu novou, metlou krácejíce vždy nazpět. Při tom děvčeti čarujícimu bylo zapovězeno oblížeti se nazpět, aby ho nějaké brozné neštěstí nepotkalo. Pak vzaly šátek s ořechy se stolu a posadivše se na prahu vymetěné světnice rozloupaly ořechy a vybrauše jádra zvaly na ně svébo budoucího milého. Měl-li býti švec, ubodil prý šidlem nebo knejpm do dveří, až v nich šidlo nebo knejp uvízly, řezník dal znamení nožem, myslivec řezákem, stolař dlátem atd. Při této pověře a jiných podobných, jimž učily staré baby a rufianky (svůdkyně — V. F.) lebkověrná děvčata, nebylo dovoleno ani mluvit, ani se obhlédati, ani na Boba mysliti, dokonce modliti se.*“²⁴⁰ Milostná magie zanechala stopy i v dalších věšebných úkonech.²⁴¹ A není divu, že tajemnost „svatých nocí“ se v pověřeně podobě odrazila v četných představách o kouzelné moci čarodějnic, jimž patřila zvláště štědrovečerní noc. K nim se družily mnohé další pověry, třeba spojené s kýcháním,²⁴² proti nimž už ve středověku církev ostře vystupovala. Ve věštění se v lidové fantazii a psychice spojila neznalost podstaty světa, pověra i některé reálné poznatky s tužbami po odhalení neisté budoucnosti. V době, kdy byla věštění zaznamenávána, lid sám jim už moc nevěřil, často je považoval za zábavu. Jistá dávka obavy však přesto setrvávala. „*Je to pověra*“ — píše JAN HERBEN — „*a přece tísní srdce. „Dyť to není svaté evandélium!“ řeknou druzí, a přece srdce jejich teskní obavou.*“²⁴³

VÁNOČNÍ ZELEŇ A STROMEK

U evropských národů bylo zvykem v době vánočních svátků dávat na různá místa v domě zelené větve z jehličnatých stromů. Je tomu tak vlastně dodnes. Na východní Moravě a v těšínském Slezsku je nazývají *štěstí, ščedrák, polaznička*. Bývají připraveny z více větví, někdy také ozdobeny pentlemi, obráz-

9. MIKOLÁŠ
ÁLES
VÁNOČNÍ
STROMEK

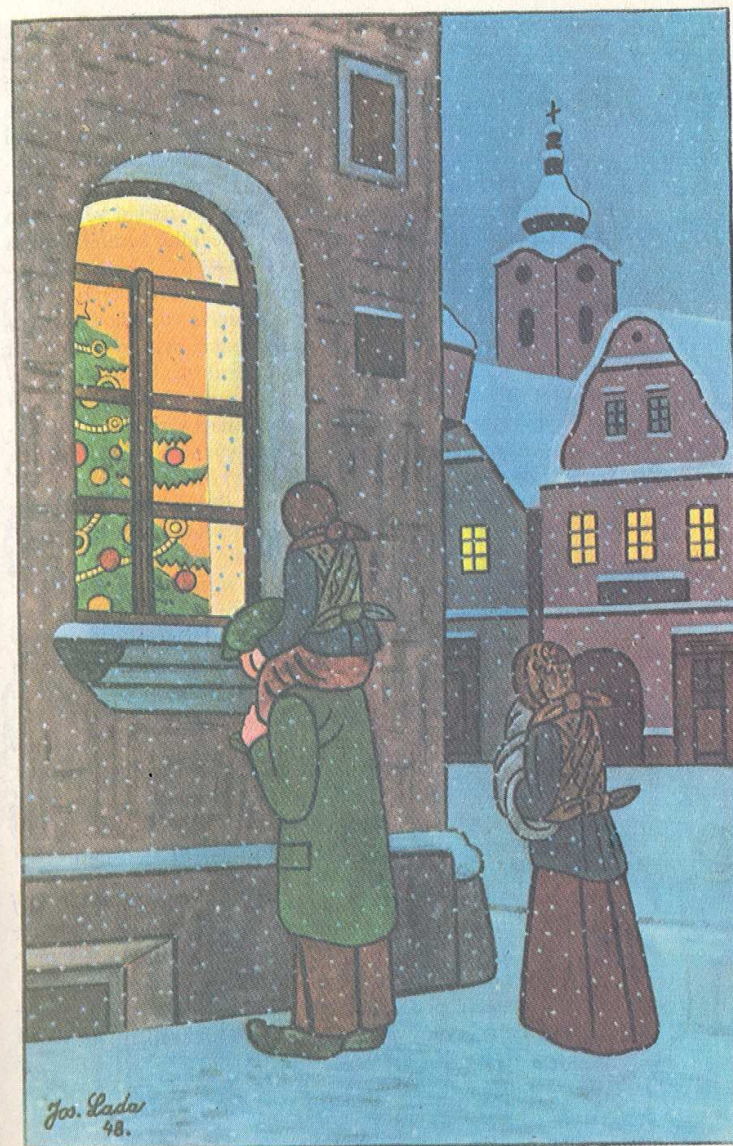
ky a papírovými růžemi. Koledníci rozdávali do všech domů *šestí* o Štědrém večeru, na Štěpána a na Nový rok. Připevňovali je na plot nebo na sloupek před okny i sami hospodáři.²⁴⁴ Zelený stromek zdobený pentlemi stavěli na Valašsku také do hnoje. Pastýři dávali o Štědrém večeru hospodářům zase březové pruty s větvíčkou tisu nebo smrku. Těmito pruty se nejen trestaly neposlušné děti; zjara se jimi šlehal dobytek při prvním výhonu na pastvu a také vyháněla housata; byla prý *podárná* a pěkně rostla. Na jihozápadní Moravě házel pastýř větvíčky ve stájích ke stropu a snažil se je zabodnout. Když se větev uchytla, chránila prý dobytek. Na Rosicku-Oslavansku zastrkoval pastýř posvěcené jedlové větvíčky za věřeje chlévů.²⁴⁵ V jiných krajích dávali chvojky za trámy v jizbách i ve chlévech. Z uvedených příkladů je zřejmé, že vánoční zeleň plnila v lidových věrských představách blahonosné a ochranné funkce.²⁴⁶ Tento význam zeleně se ještě více umocňoval v období velikonoc.

S vánoční zelení se někdy mylně spojuje vánoční stromek, který se v současné době stal dokonce symbolem vánoc. I když jde o jevy po vnější stránce podobné, existují mezi nimi podstatné rozdíly v genezi, významu i funkci. Moderní bádání nezvratně prokázalo německý původ vánočního stromku a jeho prvotní sepětí s městským prostředím.

Za první doklad osvětleného vánočního stromku uvnitř domu se považuje zpráva v brémské kronice z roku 1570 o jedli ozdobené datlemi, sladkostmi a papírovými květinami, postavené v cechovní budově, do níž byly sezvány děti cechovních řemeslnických mistrů. Podobné zprávy z 16. a 17. století jsou známy i z jiných německých a švýcarských měst. V druhé polovině 16. století se ozdobený vánoční stromek přenesl z cechovních místností do rodin německých protestantských řemeslníků. Nejstarší dosud známé svědectví o osvětleném vánočním stromku v soukromém domě ve Štrasburku pochází z roku 1642.²⁴⁷ V 17. a 18. století se vánoční stromek šířil na německém území od města k městu, kde jej přijímali měšťané a vysocí úředníci.²⁴⁸ Záhy se vánoční stromek dostává do evropských aristokratických paláců a knížecích dvorů.²⁴⁹ V roce 1816 je zaznamenán vánoční stromek na rakouském císařském dvoře, 1830 v mnichovské rezidenci, v 19. století i na

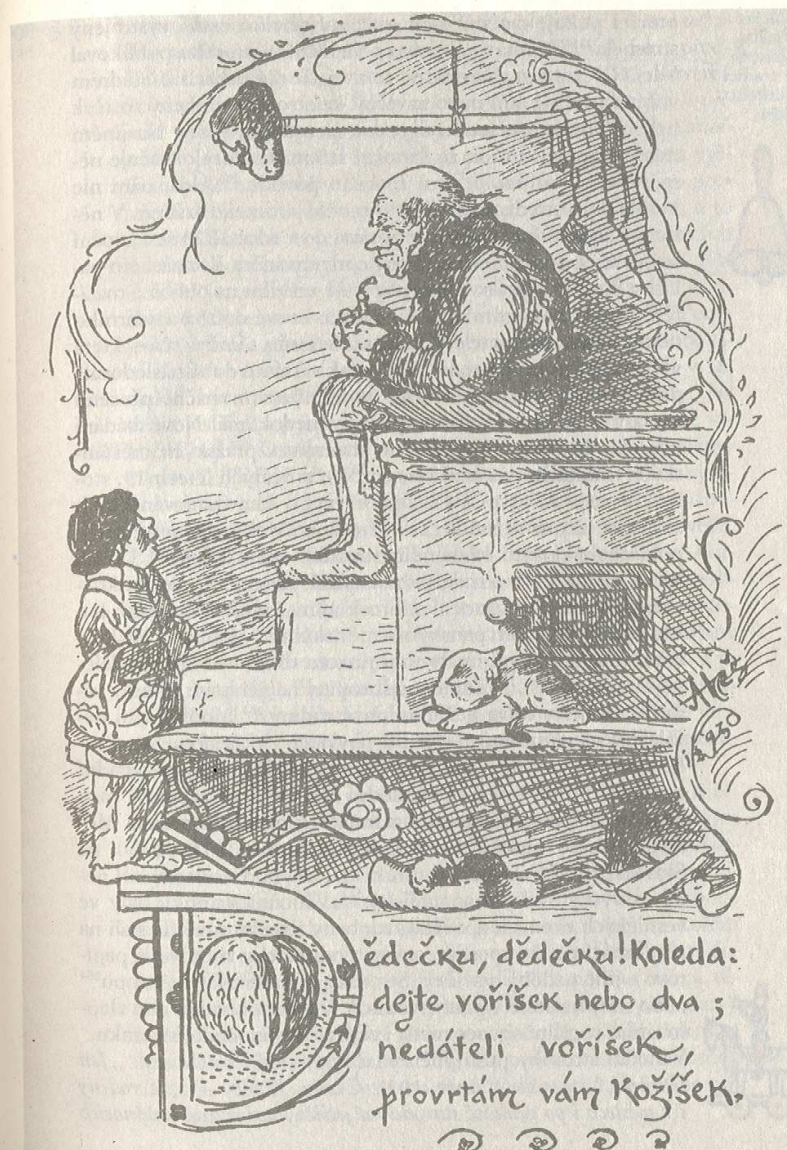
10. JOSEF LADA: OKNO SE STROMKEM

Josef Lada
48.

šlechtických zámčích ve Francii, Anglii, Norsku a Dánsku. V tomto období se také rozšířil v Americe a v jiných zámořských zemích. V kostelích se vánoční stromek ujal v 18. století (nejprve v evangelických).²⁵⁰ Z řemeslnického, šlechtického a úřednického prostředí přejímali vánoční stromek s ozdobami a svíčkami v protestantských a časem i v katolických intelektuálských rodinách. Vánoční stromek se dostal také do školních budov a do hostinců. Obecnějšímu rozšíření vánočního stromku jako „pravého německého“ svátečního symbolu razila cestu německo-francouzská válka (1870—1871). Na Štědrý večer této válečné zimy byly na přání aristokratických vojenských velitelů rozsvíceny vánoční stromy ve vojenských lazaretech, ubytovnách i v zákopech. Záměrem bylo vyvolat pocit domova, rodiny, iluzi míru a národní hrdosti. Vítězové se stárali, aby se brzy v každém německém domě rozžal vánoční stromek. Ten se stal v daném čase a situaci symbolem německého šovinismu. Obdobný charakter a význam měly „vojenské vánoce“ za první a druhé světové války. Do rolnického a dělnického prostředí v Německu pronikl vánoční stromek teprve koncem 19. století jako symptom poměšťování způsobu života. Značný vliv na to měli vojáci vracějící se z fronty domů. V tomto období se obecněji vánoční stromek ujímá také ve Švýcarsku a v Rakousku (v některých horských tyrolských krajích zdomácněl však teprve od dvacátých let našeho století).²⁵¹ Německým vlivem se vánoční stromek dostal i do slovanských zemí. „V Rusku“ — píše V. J. PROPP — „ve vesnickém prostředí nebyl vánoční stromek (roždestvennaja jolka) zaznamenán. Zvyk byl přinesen z Německa, zbaven obřadního významu a rozšířen pouze v městském prostředí. Současná novoroční jolka neodpovídá žádným náboženským nebo obřadním tradicím.“²⁵² V Polsku se vánoční stromek ujal počátkem 19. století, a to opět německým vlivem; nejprve jej přijaly měšťanské protestantské rodiny, později i katolíci.²⁵³

O původu vánočního stromku u nás ČENĚK ZÍBRT píše: „Obyčej s vánočním stromkem není u nás původu lidového a není slovanský. U nás ani v městech nesabá jeho stáří za hranice 19. století.“²⁵⁴ ZÍBRT se zmiňuje o pověsti rozšířené v Praze i v dalších českých městech, podle níž v prvních letech 19. století připravil „jakýsi herec“ svým vánočním hostům překvapení: po večeri

dědečku, dědečku! Koleda:
dejte voříšek nebo dva;
nedáteli voříšek,
provrtám vám kožíšek.

Václav
Frolec:
Vánoce
v tradici
českého
lidu

otevřel pokoj, v němž zářil a třpytil se slavnostně vystrojený stromek.²⁵⁵ Zajímavou zprávu o vánočním stromku publikoval VÁCLAV KROLMUS. Dovídáme se z ní, že v Čechách o Štědrém večeru staví na stůl nebo zavěšují ke stropu ozdobený smrček nebo jedličku, ověšenou ovocem, perníkem, šátky. Na jiném místě KROLMUS uvádí, že vánoční stromek, který označuje německým *Christbaum*, není českého původu.²⁵⁶ Údaj nám nic neříká o prostředí, v němž byl vánoční stromek rozšířen. V německé literatuře se objevuje zpráva, že v roce 1820 se vánoční stromek poprvé objevil v blíže nejmenovaném šlechtickém paláci v Praze.²⁵⁷ ČENĚK ZÍBRT připisuje zásluhu na oblibě a rozšíření vánočního stromku u nás knížce ve své době populárního německého spisovatele KRYŠTOFA SCHMIDA *Štědrý večer*, která vyšla česky poprvé v roce 1827 a pak v krátké době následovala další vydání. Zdá se, že ZÍBRT tento význam značně přecenil a vlastně ani konkrétními případy nedokázal. Nové bádání ukázalo, že zdobení vánočního stromku v pražských měšťanských rodinách bylo rozšířeno už ve čtyřicátých letech 19. století. V roce 1843 píše *Pražské noviny* o kupování vánočních stromků jako o běžné věci. V této době však nelze ještě předpokládat zlidovění vánočního stromku ani v Praze.²⁵⁸ Údaje, které máme k dispozici, jednoznačně ukazují, že ve venkovském prostředí se vánoční stromek ujímal až od šedesátých let, a to prostřednictvím panským a měštským.²⁵⁹ Vesnice v blízkosti měst a zámků přijímaly tuto novotu dříve než obce vzdálenější a zapadlejší.²⁶⁰ Zámožnější rodiny na venkově zavedly vánoční stromky dříve než chudobné rodiny.²⁶¹ Mnohdy ani nezáleželo na národnostní skladbě obyvatel.²⁶² Rozšíření vánočního stromku zřejmě postupovalo rychleji v Čechách, na západní a střední Moravě než na východní Moravě a v karpatské části Slezska. JAN HŮSEK uvádí, že zatímco na západní a střední Moravě se tento vánoční prvek ujímal v letech 1870–1900, na Slovácku a na Valašsku před rokem 1900 buď zcela chyběl nebo se vyskytoval jen sporadicky.²⁶³ Vánoční stromky byly ve vesnických domech zpočátku zdobeny jen skromně. Dávali na ně domácí pečivo, perník, ovoce, podomácky zhotovené papírové a jiné ozdoby a svíčky. Stromky se zavěšovaly u stropu²⁶⁴ nebo stály na stole v jizbě (světnici). Vlivem obchodu a se zlepšováním sociální situace rostla i okázalost vánočního stromku. Vánoční stromky postupně vytlačovaly starší betlémy. „*Jen litujeme,*“ — píše v roce 1924 ČENĚK ZÍBRT — „*že rodiny i v městech i po venkově starodávně jesličky nabrazují o vánocích*

90

Vánoční
čas

*stroměčkem vánočním a pomalu děti československé už ani nebudou znáti jesličky.*²⁶⁵ O jesličkách (betlému) jako předchůdci vánočního stromku se zmiňuje v roce 1827 KRYŠTOF SCHMID ve své povídce *Štědrý večer*: „*Nebo jak v některých krajinách obyčejně jsou jesle, tak v jiných za obyčej mají strom vánoční.*“²⁶⁶ Jestliže vánoční stromek je při svém vzniku spjat s vyššími společenskými vrstvami, jesličky vzešly z církevního prostředí. Nejstarší zpráva o jesličkách pochází z 15. století, a to z Itálie. Zásluha na jejich všeobecném rozšíření po evropských zemích se připisuje františkánskému řádu²⁶⁷ a jezuitům. Příslušníci jezuitského řádu postavili v roce 1562 ve svém pražském kostele první realistické jesle v českých zemích.²⁶⁸ Podle jejich vzoru a působením protireformace proniklo zpodobování Kristova narození i do dalších kostelů a klášterů, takže v 18. století bývaly jesličky už běžně v chrámech vystaveny. Na vznik jesliček a jejich rozšíření měly značný vliv i výpravné vánoční hry.²⁶⁹ Osvícenství v době josefínské vyhostilo betlémy z kostelů. Začaly se stěhovat do lidských příbytků. Jejich výrobou se zabývali lidoví řezbáři, kteří vtiskli křesťanským náboženským motivům světský ráz, obraz světa prostého člověka. Začala dokonce vznikat betlemářská centra, převážně v horských, podhorských a průmyslových oblastech.²⁷⁰ Obliba jesliček v 19. století vrcholila. Chtěli je mít v každém domě. Lidové umělecky hodnotné jesličky však začaly v druhé polovině 19. století vytlačovat průmyslové výrobky ze sádry, papíru a jiného materiálu. Přes pokles estetické hodnoty působily jesličky na lid citově a zůstávaly nadále symbolem vánoc. Stále více se však betlémy dostávaly do stínu vánočního stromku; skutečného i symbolického. Vánoční stromek lze právem označit za kulturní výtvar měšťanstva. Rozsvícení svíček na vánočním stromku za zavřenými dveřmi v kruhu malé rodiny odpovídalo představě měšťanských vrstev 19. století o intimitě a uzavřenosti rodinného života. INGEBORG WEBEROVÁ-KELLERMANNOVÁ hovoří dokonce o jakémsi liturgickém posvátném programu, který se kolem vánočního stromku vytvořil a jenž v mnoha rodinách platí dodnes.²⁷¹ Tento „program“ využívá tradičních prvků (zelená větve, světlo, společný zpěv a hra, společné jídlo, pití, dary), které napomáhají vytvářet rodinnou pohodu, někdy dokonce iluzi vánočního pokoje a štěstí. V této poloze vánoční stromek zlidověl, včlenil se do systému vánočních svátků.²⁷² Stal se novým symbolem vánoc.

91

VÁNOČNÍ DAR

JAN Z HOLEŠOVA ve svém *Pojednání o Štědrém večeru* koncem 14. století uvádí, že „*přece je ne deset, ale tisíc zvyků o tomto svátku*“. Mezi sedmi proslulejšími jmenuje štědrost, pohostinnost a vzájemné obdarovávání. „*Ba staří nejen lidem, ale i dobytku v tento večer projevovali štědrost*.“ Obyčej dávat dary o ‚svatých nocích‘ se dodržoval i v pozdějších obdobích. Kněz ŘEŠÁTKO SUŠICKÝ, který si své jméno polatinil na ROSACIUS, v roce 1582 chválí starodávný obyčej posílání darů na Štědrý den a na Nový rok. Staří Čechové prý přitom tropili žerty, směšnosti a přestrojovali se. Podobné zprávy máme i z dalších století. Bylo tomu tak na vesnicích i ve městech, mezi chudými i bohatými. Řemeslničtí tovaryši dávali za přítomnosti trubače dar cechovním mistrům i jejich manželkám; z počátku jen pečivo, později vzácné cínové a jiné nádoby. Mistři připravovali pro tovaryše oplátkou pohoštění.²⁷³

Zvláštní druh obdarování byl spojen se ‚svátky čeledí‘, jimiž byly dny sv. Štěpána a Nový rok. „*Den svatého Štěpána*“ — píše JAN HERBEN — „*je svátkem služebných. Chlapci odcházejí a vstupují na Štěpána do služby. Dívky (děvečky) vystřídají se až na Nový rok. Ale přece je na Štěpána žádoucí den blíže, po němž si ubohá děvečka snad často v roce zasteskla:*

Vánoce, vánoce, skoro-li budete,
skoro-li, děvčátka, ze služby půjdete.
Kerá má mamičku, ta k mamince půjde,
a kerá ji nemá, ta naříkat bude.“²⁷⁴

Krátké dny volna, které byly mezi ukončením staré služby a nastoupením do služby nové, byly chvilkami svobody (*Na Štěpána není pána; Na sv. Jana dělá každý pána, na Štěpána každý sobě za pána*). Jejich dávné předchůdce můžeme hledat už v římských *saturnáliích*, kdy i otroci dostávali dočasnou svobodu, seděli a bavili se společně s pány, kteří je obdarovávali a dokonce i obsluhovali. Tento obyčej se udržel až do nové doby. Na Valašsku v den ukončení služby přinášel hospodář své čeledi obuv a dával jí svobodu.²⁷⁵ Čelediní i služebné dívky dostávali na ukončení služby od svých hospodářů výslužku: velký ozdobený koláč,²⁷⁶ pecen chleba, někdy také mouku, slaninu, peníze. Darovanému koláči se připisovala zvláštní moc. Na moravských Kopanicích je dívky používaly v milostné magii. FRANTIŠEK BARTOŠ o tom vypovídá: „*Na Štěpána, když přijde děvečka ze služby, položí si koláč na stůl a jde na vodu do*

devíti studní. Cestou nesmí s nikým promluvit ani za pozdravení děkovat. Nabírajíc vody říká: Já cja berem pjaci prsty, šestú dlanú, aby sa obrátili všeci mládenci za mňú. Tobo totiž dne scházejí se pacholci u děveček na koláč, a čím více se jich u které sejde, tím větší její sláva. Vodou děvečka vykeropí celé stavení uvnitř i z venku, všude do kola od východu k západu chodíc, potom jí umyje stůl a lavice a vleje trošku do páleného chlapcům. Koláč přikryje se ručníkem, ručník nad děrou se probloubí a sešli chasnici bázejí tam peníze na pálené. Frajer koláč načne, skrojek děvečka sama donese tomu gazdovi, u kterého slouží.“²⁷⁷

Z darování koláče o vánočním čase se vyvinula zvláštní koláčová slavnost.²⁷⁸ V některých slováckých obcích v okolí Uherského Brodu se v modifikované podobě udržuje dodnes. Darovaný koláč se stal i formou sociální výpomoci dětí rodičům.

Vánoční dary si dávali rovněž přátelé a příbuzní. Koledníci dostávali v domech, které navštívili, ovoce, pečivo, sladkosti i peníze. Obdarování pastýře při štědrovečerní koledě vánočkou a jiným pečivem, naturáliemi i penězi znamenalo cenný příspěvek k obživě jeho rodiny. Zvláště milý byl dar, který v některých krajích, např. v jižních Čechách, dávaly dívky ve svátek Tří králů svým milým (nejčastěji koláč). V našich terénních zápisech máme sdělení starých pamětníků o tom, že nemohli-li v některém domě o Štědrém večeru někoho obdarovat (když k nim nikdo nepřišel), považovali to za špatné znamení. Po staletí je dar jedním z nejdůležitějších způsobů a prostředků navazování, udržování a upevňování styků mezi lidmi.²⁷⁹ Napomáhá vytvářet takové vztahy, bez nichž není přiměřená existence člověka možná. Základem výměny darů je víra, že spolu s darem přechází částéčka dárcovy bytosti a že ten, kdo dar dostává, vstupuje do těsného svazku s dárcem.²⁸⁰ Přesně to vyjádřil MARCEL MAUSS: „*Darovat něco někomu znamená darovat něco ze sebe. Nejlépe si to můžeme uvědomit ze samotné povahy výměny daru. Z tohoto myšlenkového systému jasně a logicky vyplývá, že je třeba vrátit jinému to, co je ve skutečnosti částí jeho povahy a substance, protože vím, že přijetí něčeho od někoho je přijetím něčeho z jeho duchovní podstaty.*“²⁸¹ V tomto smyslu můžeme dar označit za zhmotnělý výraz určité formy společenské komunikace.

Štědrost večera 24. prosince se projevovala i ve vztahu k hospodářství. Do velké rodiny rolnického dvora patřil i dobytek, k němuž byl hospodář v tento tajemný čas zvláště vázán a svůj vztah vyjadřoval dary. Kravám i koňům dávali oplátky se zape-

107 12. ANTOŠ FROLKA: DĚVČATA S NOVOROČNÍM KOLÁČEM V TASOVĚ

Vánoční dar

95

čeným lístkem petržele, trochu medu, kousek chleba, zbytky pečiva, ovoce, sůl. Slepice dostávaly drobký pečiva, zrní, které bylo při štědrovečerním jídle na stole pod ubrusem, houser a kohout byli podělení česnekem. Nezapomínalo se ani na ostatní drůbež. Svůj štědrovečerní podíl dostal pes i kočka. Hospodáři dávali dary stromům,²⁸² mlynáři házeli zbytky od štědrovečerní večere mlýnu a pile.²⁸³ Obdarování bylo motivováno snahou o zabezpečení zdatu v hospodářském životě.

Lidé projevovali o vánocích svou štedrost i přírodě. Přicházeli ke studnám a studánkám a házeli do nich kousky jídel s přáním, aby dávaly čistou vodu:

Studničko, studničko,
dávám ti koledičku,
abys nám dávala
dobrou vodičku.²⁸⁴

Člověk dával štědrovečerní dar formou zbytků jídel i ohni, aby mu neškodil.

Po celé období ‚svatých nocí‘ je charakteristické obdarování dětí. Hlavním nositelem dárků pro děti však dlouho byl *mikuláš*,²⁸⁵ druhotně i jiné tajemné bytosti předvánočního času. Děti dostávaly dárky do rukou nebo jim byly nadělovány do punčochy, boty, na talíř za oknem.²⁸⁶ V lidovém prostředí neznali vánoční (štědrovečerní) dárky v dnešním pojetí.

Dávání darů v předvečer Kristova narození se v německých oblastech začalo prosazovat za reformace, pro niž bylo příznačné potírání kultu světců. Tyto dary dostaly také název *Christkind* (*Ježíšek*). Snaha vymýtit obyčej mikulášských nadílek a nahradit je *ježíškem* se ani v protestantských krajích neseťkala hned s úspěchem. Ještě nesnadněji se vánoční *ježíšek* prosazoval v evropském katolickém prostředí. Rozpornost tohoto vývoje se projevuje i v tom, že v jižních, převážně katolických krajích Německa se nositelem vánočních darů stal *Ježíšek* (*Christkind*), zatímco v severních německých územích, s převahou obyvatel evangelického vyznání, je nositelem dárků *Weihnachtsmann* (v doslovném překladu vánoční muž).²⁸⁷ Vznik postavy vánočního dárce *Ježíška* nejde dále než do 16. století, kdy LUTHER energicky potlačil kult populárního světce Mikuláše, i když sám neodepřel vlastním dětem radost z mikulášských darů.²⁸⁸ Vánoce se tedy změnily ve svátky obdarování pod vlivem protestantismu. *Ježíšek* (*heilige Christ*, *Christkind*,

96
ale také *Weihnachtsmann* nebo *Ruprecht*) tak vlastně převzal funkci *mikuláše*. Rozšíření vánočních darů dětem (*Ježíška*)²⁸⁹ a jejich spojení s představou božského dítěte Ježíška, které ohlašuje svůj příchod nejčastěji zvoněním, souvisí na našem území zřejmě s německým vlivem, šířeným v souvislosti s vánočním stromkem (dodnes někteří rodiče dětem tvrdí, že stromeček přinesl Ježíšek, dospělí se děti ptají, co dostaly od Ježíška). V dřívějších národnostně smíšených oblastech Čech a Slezska se vyskytoval vánoční dárce zvaný *krystynde*, *krystyde* (tj. *Christ-kind*).²⁹⁰ V některých regionech nedostávaly děti dárky o Štědrém večeru, ale až ráno na Boží hod vánoční. V předvečer tohoto svátku dávaly děti za okno kousek sena pro *Ježíškovo oslátko*.²⁹¹ Velmi to připomíná mikulášskou nadílku za okno. Spojení nositele darů ve více posvátných bytostech se odráží v dětském říkadle z Vyškova:

Sláva buď Bohu našemu,
i Mikulášovi svatému,
i také svatě Barborce,
ať nám naklade v komůrce!²⁹²

Na západní Moravě chodila na Štědrý večer zvláštní bytost v podobě starce, zvaná *štedroň*. Nosil *Ježíškovy dárky*. Velmi se podobal *mikuláši*.²⁹³ Dárky, které dostávaly děti pod stromeček, vycházely z počátku z jejich nezbytných každodenních potřeb: součásti oděvu, školní pomůcky, hračky. K nim se nejčastěji připojovalo cukroví. Postupně začali rodiče dávat — podle svých možností — nákladnější dary. Od období *biedermeyera*, kdy se v německém měšťanském a panském prostředí vyhranil Štědrý večer jako obdarovací svátek dětí, proniká po celé 19. století toto pojetí svátku i do jiných zemí a ve 20. století zdomácňuje i v lidových vrstvách. Vánoce se tak stávají oblíbeným a očekávaným svátkem dětí. Stará funkce daru v období „svatých nocí“ tak nabývá kvalitativně nové dimenze. Obdarování se stává jedním z výrazných znaků vánoc.

Svátky lidské lásky

V genezi a ve vývoji vánočních svátků lze vydělit více kulturních vrstev. V lidovém pojetí „svatých nocí“ došlo k syntéze předkřesťanského kultu zemřelých předků, uctívání slunce,

97
magických představ a praktik směřujících k zajištění hospodářského a rodinného života, tradic římských *saturnálií* a novoročí, křesťanství i mladších pověrečných prvků. Poměr těchto různých tradic byl v historickém čase proměnlivý. Od středověku se starý pohanský základ stále více překrývá křesťanským kulturním vlivem, který se projevuje nejen ve vánoční liturgii, ale promítá se i do obsahu starých předkřesťanských obyčejů. Proměny vánočních svátků byly součástí obecných přeměn v kultuře, vyplývajících ze změn společenskoekonomické struktury společnosti a politického řádu, společenského vědomí, hodnotového systému i podmínek způsobu života jednotlivých sociálních skupin společnosti.²⁹⁴ V tomto procesu se odrážel dialektický vztah kontinuity a diskontinuity. Některé kulturní prvky přecházely plynule z jedné epochy do druhé, spojovaly se s novými projevy, proudy a vlivy a v nové kvalitě pokračovaly a žily dále. Každá historická doba tak dala těmto společným kulturním prvkům svůj osobitý kolorit. Tato zákonitost se nevymkla ani lidová kultura a její obyčejový, obřadní a sváteční systém. Zde navíc sehrál významnou úlohu oboustranný vztah mezi lidovou kulturou a tzv. kulturou oficiální či vysokou, ať už světského nebo náboženského charakteru. Při vši této spletitosti vývoje je až překvapivé, kolik starých kulturních elementů různého původu a rázu přežilo až do dneška. Důkazem je také staleté udržování vánočních obyčejů zaznamenaných JANEM z HOLEŠOVA z doby Karla IV. Tyto vývojové tendence mají své zvláštnosti nejen z hlediska historického času, ale také kulturního prostoru a sociálního prostředí. České a moravské lidové vánoce jsou neoddelitelnou, přitom však osobitou částí středoevropské vánoční tradice. Po celou historii vánočních svátků se propojovalo duchovní s hmotným, posvátné se světským. Uctívání zemřelých předků mělo zajistit klidný každodenní život lidí na této zemi, magické úkony měly zabezpečit zdar v hospodaření. Ani lidové křesťanské vánoce, projevující se jako „duchovní chvalozpěv v prostém jazyce na počest narození Ježíše Krista“,²⁹⁵ se neoprostily od všedního života a potřeb člověka, od jeho zápasu o každodenní chléb a sociální spravedlnost.²⁹⁶ Vztah posvátného a světského měl v pojetí jednotlivých křesťanských církví své zvláštnosti.²⁹⁷ Pravoslavné náboženství tolerovalo nejvíce staré lidové předkřesťanské názory a obyčeje. Katolická církev usilovala dát jim křesťanský obsah a o vánocích prosazovala především svou liturgii spojenou s oslavou Kristova narození a s úctou k Panně Marii jako matce Božího syna. Protestantismus je povětšinou

zodpovědný za to, že se vánoce měnily stále více v rodinné a dětské svátky.²⁹⁸

Tendence k přesunutí svátečního života do rodinné sféry je od druhé poloviny 17. století obecným evropským kulturním jevem. O vánocích se to nejvýrazněji projevuje v obraze rodiny soustředěné kolem vánočního stromku a dárků pod ním uložených.²⁹⁹ Rodiče mají radost ze zářících dětských očí, nostalgicky vzpomínají na vánoce v době svého dětství. Tuto atmosféru dotváří světlo svíček a vůně vánočního stromku i vánočních pokrmů, vánoční zpěv a hudba. Takové je idylické kouzlo vánoce. Na zesvětštění (sekularizaci) vánoce se podílí reformácké hnutí, nastupující kapitalismus a industriální civilizace. Ta také jedince vymaňuje z běhu přírody jako základu předkřesťanského názoru, i z vlivu tradičního křesťanství. Nový prvek přinesla do této vánoční atmosféry průmyslová revoluce. Továrny chrlí nejrůznější vánoční zboží, obchod a reklama zneužívají stále vynalézavěji a rafinovaněji lidských emocí, vyvolaných každoročně vánoční dobou.³⁰⁰ Výklady obchodů i ulice měst hýří světly a vánočními symboly, kýči se dostává plného zadostiučinění. Předvánoční doba se mění v lidský chaos. Všichni spěchají, aby co nejdříve, co nejlépe, co nejvíce nakoupili, aby udělali svým blízkým radost; někteří také proto, aby se svými dary mohli pochlubit jiným. Společenské prestiži se dostává své. A tak se ještě více prohlubuje propast mezi bohatými a chudými.³⁰¹ Po tomto shonu se lidé uzavírají do svých příbytků, aby v kruhu rodiny i přátel slavili „veselé svátky vánoční“ s bohatým stolem i pitím. Komeracionalizace a intimizace (privatizace) vánoce jdou ruku v ruce spolu. Ze skromného svátku stává se slavnostní příležitost dostupující až marnotratnosti. Jejím vyvrcholením je přebujelá oslava konce roku.³⁰² Potom dřívější podstata vánoce zůstává kdesi hluboko v pozadí nebo zcela zapomenuta.

Moderní doba však spolu se vzestupem významu daru v rodinném prostředí přináší s sebou i jiný prvek: sváteční dobročinnost, pomoc chudým i výpomoc různým institucím. Tomuto účelu sloužily tzv. mikulášské slavnosti, zábavy a nadílky a také slavnosti vánočního stromku. Obojí pořádaly dobročinné organizace a různé spolky. Průběh i výsledek těchto akcí byl propagován denním tiskem.³⁰³ Počátky vánočních slavností tohoto druhu spadají do první poloviny minulého století. Ve čtyřicátých letech 19. století uspořádal starosta města Prahy Josef Müller a školní dozorce karlínských škol Antonín Příbyl v Praze a v Karlíně vánoční slavnosti, při kte-

rých obdarovávali děti oděvem. Tyto dobročinné akce, bez náboženského či jiného věrského podtextu, se od počátku padesátých let 19. století označují jako slavnosti vánočního stromku.³⁰⁴ Konaly se zpravidla v sálech hostinců a jiných zařízení. Zvyklost stavět rozsvícené vánoční stromy na veřejných prostranstvích se v evropských zemích ujala po první světové válce.³⁰⁵ Z našeho území máme zprávu o postavení veřejného vánočního stromu v Plzni roku 1925.³⁰⁶ K propagaci vánočních stromů republiky značně přispěl svou poetickou legendou spisovatel RUDOLF TĚŠNOHLÍDEK. Zvyklost byla za první republiky přijata ve městech i na vesnicích. Její součástí byl kulturní program a peněžní sbírka. Po druhé světové válce byla tato akce obnovena.³⁰⁷

Přes všechny zásahy, které vnesla moderní doba do vánoce, zůstávají tyto dny stále svátky pokoje a míru v neššířším slova smyslu. Lidé mají v tuto dobu nějak k sobě blíž, touží být spolu a prožívat chvíle rodinné pohody. Více vzpomínají na své blízké, kteří už odešli z tohoto světa. Navštěvují jejich hroby a dávají na ně květiny, věnce, vánoční stromky, rozžijí svíce na jejich památku. Myslí na své syny vojáky, na všechny ty, co nejsou v tu chvíli mezi nimi. Touha po domově narůstá o vánočních svátcích i u těch lidí, kteří opustili svou vlast. Vánoční pozdravy překlenují velké vzdálenosti.³⁰⁸ Přáním každého člověka je dožít se ve zdraví a klidu příštích vánoce.³⁰⁹ Duch porozumění a míru burcuje svědomí národů.

Člověk je v každé době — vědomě či nevědomě — zakotven v tradici.³¹⁰ Vánoce patří k oné části tradice, která napomáhá i v moderní době obnovovat estetickou jednotu lidského života, dát mu poezii. Jsou mnohověkým darem lidské lásky.

13. JOSEF LADA: NOVÝ ROK

POZNÁMKY

101

- ¹ ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950.
- ² VIZ KUNZ, L.: *Soupis prací Zíbrtova Českého lidu*. Ročník I—XXXII, 1892—1932. Praha 1960.
- ³ Opodstatněnost tohoto přístupu zdůrazňuje např. sovětský etnograf S. A. TOKAREV (*Narodnyje obyčaji kalendarnogo cikla v stranach zarubežnoj Evropy*. Sovetskaja etnografija, 1973, č. 6, s. 16).
- ⁴ LEFÉBVRE, H.: *Kritik des Alltagslebens*, 1. München 1974, s. 209.
- ⁵ BACHTIN, M. M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha 1975, s. 11.
- ⁶ ABRAMJAN, L. A.: *Pervobytnyj prazdnik i mifologija*. Jerevan 1983, s. 187.
- ⁷ ELIADE, M.: *Traktat o historii religii*. Warszawa 1966, s. 406.
- ⁸ ŻYGULSKI, K.: *Święto i kultura*. Warszawa 1981, s. 8; LEFÉBVRE, H.: *Kritik des Alltagslebens*, s. 209; ABRAMJAN, L. A.: *Pervobytnyj prazdnik*, s. 63, 187.
- ⁹ PROPP, V. J.: *Russkije agrarnyje prazdniki*. Leningrad 1963, s. 104.
- ¹⁰ CASSIRER, E.: *Esej o člověku*. Bratislava 1977, s. 101.
- ¹¹ ELIADE, M.: *Traktat o historii religii*, s. 382, 391; srov. LICHÁČOV, D. S.: *Poetika staroruské literatury*. Praha 1975, s. 32; SCHMIDT, L.: *Volks Glaube und Volksbrauch*. Berlin 1966, s. 301; A. F. LOSEV (*Antičnaja filosofija istorii*. Moskva 1977, s. 19, 31) hovoří v této souvislosti o obřadním (mytickém) povědomí jako o typu tzv. přírodního historismu, jehož základem je cyklus. Při přírodním historismu je vzorem pro historii příroda. V obřadním (mytickém) povědomí se všechno neoduševnělé chápe v kvalitě oduševnělého a všechno nepřibuzné jako obraz přibuzného.
- ¹² MÉTRAUX, G. S.: *Sur les fêtes et les carnivals*. In: *Les grandes traditions de la fête*. Cultures, 3, 1976, č. 1, s. 8—10; DUVIGNAUD, I.: *La Fête: essai de sociologie*. In: *Les grandes traditions de la fête*. Cultures, 3, 1976, č. 1, s. 13—25.
- ¹³ GREVERUS, I. M.: *Potrebuje slavnosti?* In: *Národopisné informácie*, 1980, č. 1, s. 25—42.
- ¹⁴ MAZAJEV, A. I.: *Prazdnik kak socialno-chudožestvennoje javlenije*. Moskva 1978, s. 72.
- ¹⁵ MÉTRAUX, G. S.: *C.d.*, s. 7.
- ¹⁶ DUVIGNAUD, I.: *C.d.*, s. 18.
- ¹⁷ HENRI LEFÉBVRE charakterizuje svátek jako „zintenzivněný každodenní život“ (LEFÉBVRE, H.: *C.d.*, s. 209). Srov. též VÁLKA, J. — ŠTĚDRŮN, M.: *Svátky a slavnosti v dějinách kultury*. Opus musicum, 17, 1985, č. 10, s. 289—297; FROLEC, V.: *Svátky a slavnosti v lidové kultuře*. Opus musicum, 18, 1986, č. 2, s. 23—40.
- ¹⁸ CELANDER, H.: *Förkristen Jul*. Stockholm — Göteborg 1955, s. 7—21, 80.
- ¹⁹ REITSCHEL, G.: *Weihnachten in Kirche, Kunst und Volksleben*. Bielenfeld — Leipzig 1902, s. 1; WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*. Luzern — Frankfurt 1978, s. 19.
- ²⁰ HEIM, W.: *Weihnachtsbrauchtum*. Freiburg/Schweiz 1978, s. 11; WEBER-KELLERMANN, I.: *C.d.*, s. 14.
- ²¹ Podle F. V. MAREŠE vychází české slovo vánoce (staročesky vánocě) ze staroněmeckého *winnachten*, které bylo přejato v podobě *vnoce*. (MAREŠ, F. V.: *České a slovenské vánoce/vianoce*. Slavia, 28, 1959, s. 516—518). Tento vý-

- klad přijímá i MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1971, s. 677.
- 22 SROV. HAVLÍK, L.: *Velká Morava a středoevropská Slované*. Praha 1964, s. 162.
- 23 SROV. GUREVIČ, A. J.: *Kategorie středověké kultury*. Praha 1978, s. 166.
- 24 MEYER, A.: *Das Weibnachtsfest, seine Entstehung und Entwicklung*. Tübingen 1913, s. 69.
- 25 SROV. ČIČEROV, V. I.: *Zimní period ruského národního zemědělského kalendáře XVI—XIX věkov*. Leningrad 1957, s. 25—26; TOKAREV, S. A.: *Narodnyje obyčaji kalendarnogo cikla*, s. 17.
- 26 MRŠTIKOVÉ, A. — V.: *Rok na vsi*. Kronika moravské dědiny. Praha 1949, s. 269.
- 27 Podle prvního slova latinského Vstupu: Rorate, caeli . . .
- 28 ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčaje*, s. 190.
- 29 SROV. HOFFMANN-KRAYER, E.: *Winterdämonen in der Schweiz*. Schweizer Volkskunde, 1, 1911, s. 89.
- 30 MEISEN, K.: *Probleme der religiösen Volkskunde im Rheinlande*. Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde, 1, 1954, s. 216.
- 31 ZÍBRT, Č.: *Nová kniha o zimních radovánkách a obřadech lidu českého*. Český lid, 20, 1911, s. 122—124.
- 32 JINDŘICH, J.: *Chodsko*. Praha 1956, s. 47.
- 33 VÁCLAVEK, M.: *Moravské Valašsko, 1*. Vsetín 1894, s. 49—50.
- 34 ROZUM, K.: *Peruchty, perychty, peruty na Podřipsku*. Český lid, 16, 1907, s. 386.
- 35 ROZUM, K.: *O peruchtě a brůně v Rochově u Brozan*. Český lid, 21, 1912, s. 135.
- 36 ŠMRHA, K.: *Perechta o „tučném večeru“ v Plavě na Česko-Budějovicku*. Český lid, 25, 1925, s. 131—132; ROZUM, K.: *Peruchty a brůny v Podřipsku*. Český lid, 19, 1910, s. 102.
- 37 SOUKUP, J.: *Vánoční chození s kališem*. Český lid, 19, 1910, s. 115—116.
- 38 ROZUM, K.: *Ambrož boní děti (7. prosince)*. Český lid, 19, 1910, s. 472—474.
- 39 JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 48.
- 40 „Za židy se přistrojili dva starší šprýmovní muži, kteří měli koženky do bot srstí dovnitř, kabáty upraveny ve „špicfrak“, klobouky se širokými střechami sražený na „tři facky“, škrabošku s notným nosem, ranec přes rameno a v ruce silnou hůl.“ (ZÍBRT, Č.: *Veselé chvíle*, s. 461.)
- 41 „Měli bílé kalhoty, bílou suknicí po kolena a život s rukávy, vše bílé, s pentličkami různých barev. Pás obepínala široká pentle a hlavu kryla čepice v podobě korunky. Bílý len zakryl úplně přirozené vlasy. Na levici měli lauffi připevněn zvoneček a v pravé drželi karabáče.“ (ZÍBRT, Č.: *C.d.*, s. 460.)
- 42 „V Uhfíčicích u Kojetína se „svatoškem“ (tj. s mikulášem — V. F.) chodíval „pók“. Někdo oblékl se do dlouhé hanácké košile tímto způsobem: hlavu prostrčil otvorem nader, límeček na hlavě zavázal, ruce dal do rukávův a ostatek těla ukryl do podolku košile. V ruce míval šídlo. Když svatošek se vypytał děti, pók vlezl pod stůl a šídlem píchal dívky a jiné. Když ho někdo za píchání odměnil kopancem, svinul se jako pavouk, a nechtěl vstáti, až ho zdvihli.“ (VYHLÍDAL, J.: *Rok na Hané*. Olomouc 1906, s. 6.)
- 43 „Před svátkem sv. Tří králů (5. ledna) večer chodí po vsi „kozy“. Dva nebo tři chasníci přehodí přes sebe širokou plachetku, třeba z postele, aneb i sešité pytle, z nichž vyčnívá hrubě ze dřeva vyřezaná hlava kozí. Hlava tato nastřena jest na krátké tyči, ozdobena jest divokým malováním (černá a bílá kruhy okolo očí, záry na čele apod.), horní pysk pomocí provázku se pohybuje; červený jazyk, dlouhé rohy a dlouhé, přilepené vousy dodávají koze vzhledu příšerné-

- ho. Chasníci majíce tuto maškaru na sobě, napodobí trkání kozí a mekání, otvírají pomocí provázku hubu své maškary, a straší děti, jakož i svobodná děvčata po domech.“ (Český lid, 15, 1906, s. 158.) — Na Horňácku byla maska kozy vyrobena z lamačky na konopí, která byla přikryta naruby obráceným kožichem. Vpředu byla připevněna hůl, zakončená „čumákem“. Rohy byly zhotoveny z peroutek. Pod „lamkou“ byl muž, který nesl masku. Při chůzi otáčel holi a tak pohyboval kozí hlavou. (TOMEŠ, J.: *Duchová a sociální kultura na Horňácku*. Rkp. diplomová práce. Brno 1959, s. 185.)
- 44 „Někde jezdil a jezdí Mikuláš na koni: Sestrojil se ze dvou řešet. Jedna říčice dala se na předek a druhá na zad. Obě se pokryly, by jich nebylo viděti; z předu se postavila nějaká koňská hlava, k zadní říčici připojil se ocas a kůň byl stvořen.“ (VYHLÍDAL, J.: *Naše Slezsko*. Praha 1908, s. 10.)
- 45 Například se ptá: „Pověz ty mně první, co je to jedna?“ Tázaný odpoví: „Jeden jest Pán Bůh na nebi.“ K druhému: „Pověz ty mně, co je to dvě?“ Odpověď: „Dvě jsou desky Mojžíšovy“ atd. (ZÍBRT, Č.: *Veselé chvíle*, s. 465.) Je to tzv. mikulášský otčenáš. Někde z něho mikuláš nebo anděl zkouší i hospodáře, jinde dokonce čert mikuláše. Ten, kdo tento „otčenáš“ nezná, je bit. (SVOBODA, O.: *Sv. Mikuláš na Habrsku*. Český lid, 31, 1931, s. 19—20.)
- 46 ZÍBRT, Č.: *Veselé chvíle*, s. 461—464.
- 47 Ve Slezsku vybízely slovy: „Řikaj, říkaj!“ SROV. HAJNÝ, A.: *Obchůzka se sv. Barborou*. Český lid, 10, 1901, s. 127; PETRÁK, J.: *Nadílka na sv. Barboru, Mikuláše, Lucii a o vánocích*. Český lid, 10, 1901, s. 131.
- 48 EMIL PRŮCHA zaznamenal v Bernadicích na Táborsku tento text písně:
1. Barboro z rodu vzácného,
dcero otce zuřivého.	7. Na skřípec ji zavěsili,
ze všech stran hrozně mučili.
2. My tě ctíme, velebíme,
tak, jak můžeme a víme.	8. Ale kdo je s Kristem společen,
nebude od něj odloučen.
3. Uvržena do žaláře
požívá nebeské záře.	9. Vladař dceru otci dává,
zbavuje se svého práva.
4. Stoupila z hrozně temnosti
veliké její svatosti.	10. Otec dceru nelituje,
meč svůj z pošvy vytahuje.
5. Dioskurus z osvětlení
hledá dceru k mordování.	11. Nelituje nevinnosti,
stal jí hlavu v zuřivosti.
6. Nechce-li Krista zapítni,
že má hrozný konec vzíti.	12. Když krev z těla se valila,
panna do nebe vkročila.
- (PRŮCHA, E.: *Chození Barborek*. Český lid, 9, 1900, s. 459.)
- 49 Při dotazníkovém výzkumu, který jsme provedli v roce 1976 prostřednictvím dopisovatelů Národopisné společnosti československé při ČSAV v Praze, byl mezi jinými i tento zápis ze Strašína u Sušice: „V předvečer svátku svaté Lucie od nepaměti chodily na Strašínku a ve Strašíně podnes chodí Lucie. Nazývají je „Lucije“. Vede je „černá Lucie“. Je celá v černém, šaty až na zem, s hlavy jí splývá delší černý závoj, v ruce drží modlitební knížky. Ostatní Lucie: 6—8 žen celé v bílém, přes hlavu hustý bílý závoj na způsob škrabošky přes obličej uvázaný, jedna nese váleček na těsto, jiná koště, vařečku, šetku na bílení, velkou dřevěnou břitvu na holení atp. Při vstupu do domu zpívají:

My k vám všechny přicházíme
s svatou Lucií,
co ona zkusit musela,
to snad každý ví.
Nechtěla si krále vzít,
raději zvolila umřít,
než by víru Krista Pána
měla zapřít.

Jakmile začnou zpívat tuto sloku, černá Lucie, která stále mlčí, si klekne uprostřed místnosti a čte si v modlitební knížce. Po dozpívání této sloky se bílé Lucie vrhnou na úklid. Prosmejčí každý kout, zvědavě nahlédnou, kam jen mohou. Nejvíce se věnují holení mužů. V tomto úkonu se přímo vyžívají. Když „poklidí a oholily hospodáře“, jsou podarovány pitím a penězi. Zpívají na odchodu:

My vám všechny děkujeme
za tu zdvořilost,
co vy jste nám prokázali,
máme na tom dost.
My vám všechny děkujem,
šťěstí zdraví vinšujem,
v nebeském království
všichni se sejdem.

Za Lucie se maskují vdané ženy, chybí-li jim do počtu, doplní svobodné.“ — Kratší verzi máme zaznamenánu ze Zdíkovce na Prachaticku.

- ⁵⁰ Ojedinělá je zpráva o tom, že perchta obdarovává děti (HORSKÝ, E.: *Tomáš Novák z Račiněvsí u Řípu posílá roku 1863 K. J. Erbenovi příspěvky lidovědné*. Český lid, 21, 1912, s. 94).
- ⁵¹ Torzo textu písně uvádí SOUKUP, J.: *Vánoční cbození s kališem*, s. 115—116.
- ⁵² Na Kojetínsku chodíval týden po mikuláši Žber. „Byla to bytosť veliká, celá koudelí pokrytá. Žber vozíval na vozíku dvěma koníky neb oslíky taženém několik měchů koudele. Kde měli nedobré děti, tam zastavil... Před Žberem měly děti velký strach; matky hrozily: budete ticho, že na vás zavolám Žbera, a hned ztichly jako beránci. Žber skoro počínal si jako Luca...“ (VYHLÍDAL, J.: *Rok na Hané*, s. 7). — V Předbořicích v jižních Čechách chodil poslední den v roce muž v hrachovině se škraboškou na tváři, s papírovou čepicí, s koštětem v ruce a strašil (ZÍBRT, Č.: *Od Ondřeje do vánoc*. Český lid, 27, 1927, s. 81).
- ⁵³ Vyhraněný církevní ráz má chození s matičkou, soškou Panny Marie, před narozením Páně. „Před Božím narozením“ — píše P. V. PLOTĚNÝ — „devět večerů chodí zde (Kozlovice na Moravě — V. F.) a v okolí ženy po devíti domech se soškou Panny Marie. V každém domě bývá soška přes jednu noc. Druhého dne opět večer přijdou sošce naproti se světly a doprovodí ji do sousedního domu. V chalupě, kde jest právě soška, svítí před ní světla po celý den. Při pobožnosti této modlí se devět Otčenášů, růženec a jiné k tomuto účelu výtiské modlitby. V posledním, devátém domě jest soška vystavena až do Hromnic, k ní scházejí se ženy modlit v sobotu, a na Hromnic se figurka uschovává. Obyčej tento jest na památku, že prý P. Maria devět dní v Betlémě

Panímámo a pantáto,
my vás prosíme,
nechte nás tu pokliditi
ve vašem domě.
Až tu práci skončíme,
pak zas odejdeme,
nádob svých poklidíme,
v pořádku z vašeho domu odejdeme.

hledala marně noclehu.“ (PLOTĚNÝ, P. V.: *Cbození s matičkou a se soškou Panny Marie*. Český lid, 4, 1895, s. 342.)

- ⁵⁴ V literatuře se uvádí, že sv. Mikuláš byl zasvěcen 125 kostelů v Čechách, 56 chrámů na Moravě a 7 v těšínském Slezku (SROV. DVORECKÝ, J. M.: *O sv. Mikuláši v legendě a lidových pověstech a zvycích*. Praha 1901, s. 135; SOUKUP, J.: *Svatý Mikuláš vládne vodami*. Český lid, 17, 1908, s. 115). MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*. Düsseldorf 1931, kap. 2—5.
- ⁵⁵ HELMOLD ve své *Slovanské kronice* zaznamenává, že biskup Vicelin, apoštol Slovanů († 1154), „modlitbě také se občas oddává, vyprošoval si přimluvy všech svatých, obzvláště však svatého Mikuláše, jehož službě se zvláště byl zasvětil. Proto se také přihodilo, že chtěje jednou slaviti narozeniny téhož světce, shromáždil druhy své v kapli svaté Brigitty. A tam, po večerních a jitřních hodinách slavně přezpívaných, slyšány byly od některých andělské hlasy, zpívající po způsobu kléru responsium ‚Beatus Nicolaus iam triumpho potitus‘ (Svatý Mikuláš již vítězství dobyl). Rozmnožila se tedy pro zázrak Vicelina radost, a z radosti hluboká světců oddanost.“ (*Helmolda kněze buzovského Slovánská kronika*. Přeložil K. VRÁTNÝ. Praha 1947, s. 73.)
- ⁵⁶ Je tomu tak zejména v Itálii, Francii, Belgii a Holandsku. Francouzské dívky se modlí:
- Patron des filles, Saint Nicolas
Mariez-nous, ne tardez pas.
Patrone dîvek, svatý Mikuláši,
vdej nás, neotálej.
- (GROOT, A. D.: *Saint Nicholas. A psychoanalytic study of his history and myth*. Paris 1965, s. 110.) — U nás se dívky obracejí se stejnou prosbou k sv. Ondřeji a sv. Antonínovi.
- ⁵⁷ MEISEN, K.: *C.d.*, s. 299—300, 398; GENNEP, A. VAN: *Le folklore du Dauphiné (Isère)*, 2. Paris 1933, s. 364—365.
- ⁵⁸ SCHNEEWEIS, E.: *Die Weibnachtsbräuche der Serbokroaten*. Wien 1925, s. 7, 11; ARNAUDOV, M.: *Bálgarski narodni prazdnici*. Chemus 1943, s. 22; ZINCK, P.: *Sankt Nikolaus in Sachsen*. Mitteleutsche Blätter für Volkskunde, 8, 1933, s. 183.
- ⁵⁹ Citují podle SOUKUP, J.: *Svatý Mikuláš vládne nad vodami*, s. 114, 115; SROV. ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje*, s. 236.
- ⁶⁰ VYHLÍDAL, J.: *Sv. Mikuláš a svátky vánoční u Čechů na Ratiborsku v Pruském Slezsku*. Český lid, 18, 1908, s. 146. Autor tu uvádí také nábožnou píseň ‚Svatý Mikuláši, krásno biskupů‘.
- ⁶¹ MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch*, s. 412—413. Mezi zastánci mytologické teorie byli významní národopisci KARL WEINHOLD, ALEXANDER TILLE aj., holandsťi autoři WESSEL ALBERTUS VAN HENGEL, ELCO VERWIJS, POL DE MONT ad. Ve sv. Mikuláši spatřovali pohanského Wodana i někteří etnografové třicátých let. SROV. BUSCHAN, K.: *Altgermanische Überlieferungen in Kult und Brauch der Deutschen*. München 1936, s. 45—46.
- ⁶² MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*, 2. B., 2. Aufl. Berlin 1905, s. 184—187.
- ⁶³ SROV. např. ALBERS, J. H.: *Festpostille und Festchronik*. Stuttgart 1907, s. 306; GROLMAN, H. C. A.: *Nederlandsche Volksgebruiken*. Zutphen 1931, s. 24.
- ⁶⁴ MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*, s. 184—187.
- ⁶⁵ MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch*, s. 476.
- ⁶⁶ V některých oblastech slovinských Korutan běhají po vesnicích skupiny černě

- maskovaných bytostí, zvaných Bartel, řinčí řetězy a divoce žertují. (GRABER, G.: *Deutsche Einflüsse in Brauchtum, Sitte und Sage der Kärntner Slowenen*. Wiener Zeitschrift für Volkskunde, 36, 1931, s. 6.)
- 67 Na německém jazykovém území bývá čert nazýván Krampus, Klaubauf, Belzebub, Bartl, Partl, Spitzpartl, Semper, Hans Muff, Stämpes aj. Na našem území se vyskytovalo označení krampus.
- 68 MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch*, s. 479.
- 69 SCHNEEWEIS, E.: *Die Weihnachtsbräuche*, s. 7—8, 111. — Mikulášské obchůzky se v Charvátsku vyskytovaly především v městském prostředí (GAVAZZI, M.: *Godina dana brvatskih narodnih običaja*, 2. Zagreb 1939, s. 5).
- 70 U Rusů splýval obraz Mikuláše-Divotvůrce s Kristem. Vyprávělo se o něm mnoho legend s prvky předkřesťanských náboženských představ. Podle lidové víry bude Mikuláš bohem, až bůh umře; Mikuláš mohl být bohem, ale nepřijal takovou počtu. (ČIČEROV, V. I.: *Zimnij period*, s. 77.)
- 71 TOKAREV, S. A. a kol.: *Kalendarnyje obyčaji i obrjady v stranach zarubežnoj Evropy XIX — načalo XX vv.* Zimnije prazdniki. Moskva 1973, s. 239, 268, 302.
- 72 MANSIKKA, V. J.: *Die Religion der Ostslawen*. FFC 43. Helsinki 1922, s. 392; KARJALAINEN, K. V.: *Die Religion der Jugra-Völker*. FFC 44. Helsinki 1922, s. 306—307.
- 73 ZÍBRT, Č.: *Radovánky nevinných dětí*, s. 121.
- 74 K tomuto výkladu srov. KRIS, R.: *Ist der volkstümliche Nikolausbrauch christlichen Ursprungs?* Wiener Zeitschrift für Volkskunde, 37, 1932, s. 48. — Je otázkou, zda zmínku v kázání na Zjevení Páně z počátku 15. století „také pošetile někteří si vedou, že Perchta obchází, jako dnes se svou rodinou (a) pokrmlu se stolu svých nesklízejí“ (v rukopise kapitulní knihovny olomoucké, upozornil na ni v roce 1906 VÁCLAV FLAJSĚANS) nelze interpretovat jako ponechání pokrmlu pro duše zemřelých, které průvod mohl znázorňovat. K indoevropskému základu ženské bytosti srov. WOLFRAM, R.: *Das Nikolausbrauchtum in Tirol*. Tiroler Heimat, 37, 1973, s. 174. Autor zde uvádí doklady z prací: LIUNGMAN, W.: *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein*, 2. Helsinki 1938; BLEICHSTEINER, R.: *Perchtengestalten in Mittelasien* (Archiv für Völkerkunde, 8, 1953); KRANZMYER, E.: *Name und Gestalt der Frau Bercht im südostdeutschen Raum* (Bayerische Hefte für Volkskunde, 1946). — V naší literatuře se objevilo ztotožnění tajemné bytosti ‚matičky‘ s nedoloženou pohanskou bohyní Moranou (BARTOŠ, F.: *Moravský lid*. Telč 1892, s. 9). Tento mytologický výklad, závislý na GRIMMOVĚ výkladu perchty jako pohanské bohyně, nenašel výraznější ohlas.
- 75 WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 20; srov. BURGSTALLER, E.: *Lebendiges Jahresbrauchtum in Oberösterreich*. Salzburg 1948, s. 15—16; BEITL, R.: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, 2. vyd. Stuttgart 1955, s. 487—488.
- 76 SROV. KRETZENBACHER, L.: *Santa Lucia und die Lutzelfrau*. München 1959, s. 48.
- 77 MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch*, s. 438.
- 78 K TOMU SROV. GEIGER, P. — WEISS, R.: *Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Kommentar. Zweiter Teil. Basel 1949, s. 2, 7; BEITL, R.: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, s. 563—564; SCHNEEWEIS, E.: *Feste und Volksbräuche der Lautzitzer Wenden*. Leipzig 1931, s. 89.
- 79 ZÍBRT, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894, s. 33.
- 80 ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje*, s. 262—263.
- 81 V MANNHARDTOVĚ interpretaci představuje hrachovinový medvěd obilního démona (MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*, s. 184). — E. SCHNEEWEIS považuje masky koně a medvěda za zosobnění démonů vzrůstu; prvky vegetačních démonů hledá v ‚prutu života‘, v slameném věnci, v lomození. (SCHNEEWEIS, E.: *Feste und Volksbräuche*, s. 89.) Prut měl vyhnat z mladého člověka zlého démona, rozproudit všechno zlé a dát zdraví a štěstí. Vychází se tu z teze, že každý přírodní kult obsahuje dobrý a zlý princip. SROV. MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*, s. 187; BROCKMANN-JEROSCH, H.: *Schweizer Volksleben*, 1. Erlenbach — Zürich 1929, s. 26—27; GLASER, H.: *Die Bedeutung der christlichen Heiligen*, s. 61—62. Oproti nim KARL MEISEN střizlivě považuje prut, jímž šlehají bytosti v době vánoční zimy, kdy příroda spí, za symbol středověké výchovy; středověká škola není bez prutu a trestání myslitelná (MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch*, s. 400).

- žuje masky koně a medvěda za zosobnění démonů vzrůstu; prvky vegetačních démonů hledá v ‚prutu života‘, v slameném věnci, v lomození. (SCHNEEWEIS, E.: *Feste und Volksbräuche*, s. 89.) Prut měl vyhnat z mladého člověka zlého démona, rozproudit všechno zlé a dát zdraví a štěstí. Vychází se tu z teze, že každý přírodní kult obsahuje dobrý a zlý princip. SROV. MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*, s. 187; BROCKMANN-JEROSCH, H.: *Schweizer Volksleben*, 1. Erlenbach — Zürich 1929, s. 26—27; GLASER, H.: *Die Bedeutung der christlichen Heiligen*, s. 61—62. Oproti nim KARL MEISEN střizlivě považuje prut, jímž šlehají bytosti v době vánoční zimy, kdy příroda spí, za symbol středověké výchovy; středověká škola není bez prutu a trestání myslitelná (MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch*, s. 400).
- 82 SROV. MESNIL, M.: *La fête masquée: dissimulation ou affirmation?* In: *Cultures*, 3, 1976, č. 2, s. 11—30; KRAEV, G.: *Obrednoto travestirane po bálgarskite zemi prez zimnija kalendaren cikál*. In: *Obredi i obreden folklor*. Rd. T. I. Živkov. Sofia 1981, s. 148—149; WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 27.
- 83 SROV. KUCHAROWICZ, Z.: *Obyczaje staropolskie XVII—XVIII wieku*. Łódź 1975, s. 132.
- 84 MEISEN, K.: *Nikolauskult und Nikolausbrauch*, s. 307, 332. — Rakouský národopisec LEOPOLD SCHMIDT považuje mikulášské hry (stejně jako hry adventní a pastýřské) za výtvar baroka (SCHMIDT, L.: *Adventspiel und Nikolauspiel*. Wiener Zeitschrift für Volkskunde, 40, 1935, s. 106).
- 85 Této hry se účastnil také M. JAN HUS. Sám o tom vypovídá v roce 1412 ve svém ‚Výkladu na páteř‘ (in: *Mistra Jana Husi sebrané spisy české*, 1. Ed. K. ERBEN. Praha 1865, s. 299 n.).
- 86 ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje*, s. 234—235.
- 87 ČERNÝ, V.: *Od bonifantů k mastičkářům*. In: *Sborník historický*, 9, 1962, s. 95—96, 103—104.
- 88 BACHTIN, M. M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku*, s. 69. — Jiným projevem smíchové kultury středověku byl ‚svátek osla‘, slavený na památku útěku Panny Marie s Ježíškem do Egypta na oslu. Předmětem oslavy však nebyla P. Maria a Ježíšek (i když tu figurovala panna s dítětem), ale osel a jeho hýkání. Sloužily se zvláštní oslí mše doprovázené komickým oslím hýkáním — ve Francii ‚hinham!‘, u nás v době Husově ‚bú!‘ — Vánoční smích přicházel ke slovu také ve veselých písních světského obsahu nebo zpěvem duchovních písní na světské, dokonce pouliční nápěvy. Smíchové prvky se objevovaly též v kázáních.
- 89 ČERNÝ, V.: *Od bonifantů k mastičkářům*, s. 105.
- 90 Ztotožňování masky koně v průvodech předvánočního a vánočního času s kultovním zvířetem není ničím opodstatněno (objevuje se např. v práci LIPS, J.: *O původu věcí*. Praha 1960, s. 245, a v příspěvku BUZEK, L.: *Kulturně historické pozadí mikulášských obchůzek na moravském Valašsku*. In: *Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře*. Ostrava 1974, s. 160.) Totéž platí o spojování jezdců na koni s démonickou bytostí (činí tak MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte*, s. 184).
- 91 GUREVIČ, A. J.: *Problemy srednovekovoj narodnoj kultury*. Moskva 1981, s. 137.
- 92 ALOIS A VILÉM MRŠTIKOVÉ: *Rok na usí*, s. 336.
- 93 Obecně znamená slovo ‚sacer‘ (svatý, posvátný) — „ten (nebo to), jehož (nebo čeho) se nikdo nemůže dotknout, aniž by ho nebo sebe znečistil“ (BANASZCZYK, T.: *Czas jako kategoria społeczna*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1981, s. 39).
- 94 BANASZCZYK, T.: *Czas*, s. 40.
- 95 ELIADÉ, M.: *Traktat o historii religii*, s. 454.

- 96 ADÁMEK, K. V.: *Lid na Hlinecku*. Hlinsko 1900, s. 195.
- 97 STRNAD, F.: *Štědrovečerní zvyky a pověry na Malšicku u Tábora*. Český lid, 15, 1906, s. 135.
- 98 VAŠUT, S.: *Valašské pověry, zvyky a obyčeje*. Dolina Urgatina, 2, 1948, s. 94.
- 99 VYHLÍDAL, J.: *Vánoční doba ve Slezsku*. Český lid, 15, 1906, s. 116.
- 100 ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje*, s. 272.
- 101 ZÍBRT, Č.: *Břevnovský mnich Aleš o staročeském slavení vánoc (o koledě) ve věku 14*. Český lid, 24, 1924, s. 89. (Výklad mnicha ALEŠE zaznamenal JAN z HOLEŠOVA.)
- 102 V popisu koledy z Kamenice nad Lipou se objevuje např. scénka, kdy pastýři nábožně zpívají a do toho začne čert pokřikovat:
- „O vy batuláci,
sprostý tuláci,
do kostela nechodíte,
pánu Bohu se nemodlíte;
zanechte toho dítěte
a přidržte se mně,
krále, knížete.“
- (ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje*, s. 263.)
Ve vánoční obchůzce s „bukačem“ (hrncem potažený koží a opatřený žíněmi, jejich potahováním se vyluzuje zvuk) v okolí Prahy koledník odřikával:
- „Co bručíš, bukači,
o té naší Káči?
Káče není doma,
šla do Betléma,
v beranním kožiše,
poprosit Ježíše,
Ježíška malého,
nově narozeného,
aby jí daroval
mužička hodného.“
- (Český lid, 1, 1892, s. 411.)
- 103 KLINGER, W.: *Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia — jej początek i znaczenie pierwotne*. Poznań 1926, s. 5.
- 104 ZLÁMAL, K.: *Zrození Boba*. Vánoční mytus a legenda. Praha 1929, s. 51—53.
- 105 V těchto výkladech se opíráme především o práci MEYER, A.: *Das Weihnachtsfest, seine Entstehung und Entwicklung* (Tübingen 1913) a starší literaturu (USENER, H.: *Religionsgeschichtliche Untersuchungen, T. 1. Das Weihnachtsfest*, 1889, 2. vyd. od Hanse Lietzmann 1911 a další), kterou autor cituje. Srov. též POKORNÝ, L.: *Světlo svátosti a času*. Praha 1981.
- 106 SROV. HARTKE, W.: *Über Jahrespunkte und Feste insbesondere das Weihnachtsfest*. Berlin 1956, s. 50—101.
- 107 Církevní otec sv. Augustin se vyslovil: „Slavíme 25. prosinec ne pro narození slunce, jako nevěřící, ale pro narození toho, který slunce stvořil“ (SROV. RIETSCHEL, G.: *Weihnachten in Kirche, Kunst und Volksleben*. Bielenfeld-Leipzig 1902, s. 5; KLINGER, W.: *Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia*, s. 13—14).
- 108 GLANELLI, G.: *Religia, obrzędy, kapłani*. In: W dawnym Rzymie. Wrocław 1968, s. 188—189; SROV. TOKAREV, S. A. a kol.: *Kalendarjnye obyčaji*, s. 11—12.

- 109 SCHMIDT, L.: *Volks Glaube und Volksbrauch*, s. 300.
- 110 „Den Božího narození“ — píše FRANTIŠEK BARTOŠ — „jest největším svátkem v celém roce. Na Horňácích toho dne v kuchyni se netopí, požívá se pokrmů na štědrý den připravených. Ráno se ani nestele ani nemete, až odpoledne, a náční nechává se nemyto do druhého dne . . . Toho dne nejde nikdo na besedu nebo do hospody, děti nesmějí ani „na vozičky“ (na led), ani na sánky. Celý den se strání na modlitbách a zpěvem nábožných písní. Toliko na Starohrozenkovsku pozve si soused souseda (polazníka) na „polazeň“, počastuje ho oplátkem, kořalkou, vdolkem a j., aby se hostiteli dobře vedlo.“ (BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 22—23.) — Na jiném místě Bartoš píše, že se ani dobytku nedávalo až do skončení bohoslužeb žrát; „prve statku zavazovali huby, aby žvácháním svatostí toho dne neznesvěcoval.“ (BARTOŠ, F.: *Lid a národ*, s. 31—32.)
- 111 JAN z HOLEŠOVA se narodil kolem roku 1366 v šlechtické rodině. Studoval v Praze a vstoupil do břevnovského benediktinského kláštera. Po návratu z Paříže, kam byl vyslán opatem Divišem II., se zabýval výkladem písně „Hospodine, pomiluj ny“. Později (v letech 1397—1405) Jan napsal a věnoval Příbyslavovi, faráři v Lysé, *Pojednání o Štědrém večeru*, které je založeno na paměti starých lidí („Já jsem tento starý výklad slyšel od starých a staří si zajistě svou starobou získali právo, aby se jim věřilo podle výroku: „Při starcích je moudrost a při dlouhověkých rozumnost““ (Job 12), a líčí lidové zvyky, „jež se obecně zachovávají nebo zachovávaly o svátku Narození Pána našeho Ježíše Krista“. JAN z HOLEŠOVA zemřel roku 1436 v Rajhradě. (SROV. HAVRÁNEK, B. — HRABÁK, J. a kol.: *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha 1957, s. 738; TICHÁ, Z.: *Cesta starší české literatury*. Praha 1984, s. 62. Podrobnější údaje o Janu z Holešova uvádí BRÜCKNER, A.: *Przyczynki do dziejów języka polskiego, IV*. In: Rozprawy Akademii umiejtności. Wydział filologiczny. Serya III. Tom IX. (Ogólnego zbioru tom 54.) Kraków 1916, s. 308—310. Autor využívá starší práce německého filologa a badatele v oblasti prvotního náboženství HERMANA USENERA: *Christlicher Festbrauch*. Schriften des ausgehenden Mittelalters (Religionsgeschichtliche Untersuchungen, II.). Bonn 1889. Srov. též FLAJSŠANS, V.: *Břevnovský mnich Aleš o staročeském slavení vánoc (o koledě) ve věku 14*. Český lid, 25, 1925, s. 81—83; Týž: *Nový rukopis „Štědrého večera“ od Jana Holešovského z r. 1914*. Český lid, 26, 1926, s. 81—83.
- 112 Krakovský rukopis má signaturu AA V 1, č. 1700, fol. 337—353. Latinský text *Largum Sero* JANA z HOLEŠOVA v krakovské verzi uveřejnil ALEXANDR BRÜCKNER (c. d., s. 322-348). Otisk, který pod názvem *Largissimus vesper seu colledae historia, auctore Joanne Holleschoviensi, monasterii Brzevnoviensis monacho professo* vydal v Olomouci roku 1761 premonstrát ARSENI THEODOR FASSEAU, je velmi nepřesný a v podrobnostech se od krakovského rukopisu liší (BRÜCKNER, A.: *Przyczynki do dziejów*, s. 312; HAVRÁNEK, B. — HRABÁK, J. a kol.: *Výbor z české literatury*, s. 771).
- 113 Stejně jako editoři *Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu* vypouštíme z traktátu Jana z Holešova obšírné výklady teologického rázu s citáty církevních autorit. Vynechaná místa označujeme pomlčkami a tečkami. K některým výkladům Jana z Holešova se vrátíme v konfrontaci středověkých a novověkých vánočních obyčejů. Členění zvyků jsme podřídili našemu záměru (JAN z HOLEŠOVA sám vyznačuje sedm hlavních štědrovečerních zvyků).
- 114 Písně v českém překladu: „Ejhle, Maria porodila nám Spasitele“, „Judeo a Jerusaleme, nebojte se“, „A slovo tělem učiněno jest“, „Totož jest den“, „Porodila rodička krále“.
- 115 ELIADE, M.: *Traktat o historii religii*, s. 444.

- 116 ZÍBRT, Č.: *Břevnovský mnich Aleš o staročeském slavení vánoce (o koledě) ve věku 14.* Český lid, 24, 1924, s. 81, 83.
- 117 JAN VYHLÍDAL zaznamenal: „Na Štědrý večer děti také se postí; aby v zdrženlivosti od jídla setrvaly, slibují jim matky a domácí, že užíjí zlaté těla spouštět se po zlaté „loně“ u kostela; v Janovicích a Lubně zase zlaté tele po „krancu u peca“ skáče nebo ukáže se „zlatý vtok“ (zlatý pták). Na Klimkovsku pluje zlaté tele při prvním hláholu štědrovečerního zvonění na obloze a anděl na kaplici se spouští.“ (VYHLÍDAL, J.: *Církevní rok a děti slezské.* Český lid, 9, 1900, s. 404—405.)
- 118 SROV. ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, M.: *Česká strava lidová.* Praha 1945, s. 322—323.
- 119 SROV. SOUČEK, S.: *Z Gallašovy literární pozůstalosti.* Časopis Moravského muzea zemského, 10, 1910, s. 77.
- 120 KLINGER, W.: *Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia*, s. 77—78; KLIMASZEWSKA, J.: *Zakazy magiczne związane z rokiem obrzędowym w Polsce.* Etnografia Polska, 4, 1961, s. 115—118.
- 121 JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 96.
- 122 ADÁMEK, K. V.: *Lid na Hlínecku*, s. 192.
- 123 KLIMASZEWSKA, J.: *Zakazy magiczne*, s. 134—135.
- 124 Hra v kostky byla oblíbená už ve starém Římě v době saturnálií (hrálo se o ořechy). Ve středověku byla rozšířena po celé Evropě.
- 125 CELANDER, H.: *Förkristen Jul*, s. 82, 87.
- 126 V roce 1702 byly v Plzni zakázány štědrovečerní výtržnosti, při nichž „tovaryši všelijakých řemesel do kolika hodin na noc, ano i některé celou noc jsou pivovali a v karty hráli“ (LÁBEK, L.: *Zvykosloví Plzeňska*, s. 28.)
- 127 VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčej a lidové umění*, s. 58.
- 128 PROPP, V. J.: *Ruskije agrarnyje prazdniki*, s. 25—27; ČIČEROV, V. I.: *Zimnij period*, s. 79.
- 129 DOLŽELOVÁ, V.: *Jak se zachovávaly některé výroční svátky a zvyky na moravském Novoměstsku před 75 lety.* Národopisné aktuality, 7, 1970, s. 79; VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčej a lidové umění*, s. 58; JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 95.
- 130 Podrobnější údaje o lidových vánočních pokrmech viz ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, M.: *C. d.*, s. 341—359.
- 131 VÁCLAVÍK, A.: *C. d.*, s. 59—60.
- 132 CASSIRER, E.: *Esej o člověku*, s. 163.
- 133 ŻYGULSKI, K.: *Święto i kultura*, s. 25.
- 134 KLINGER, W.: *Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia*, s. 31, 34—35.
- 135 Zápis P. V. Šejna v knize *Bytovaja i semejnaja žizň belorusa v obrjadach i pesnjach, I.* (Petrohrad 1887) cit. podle VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčej a lidové umění*, s. 160.
- 136 PROPP, V. J.: *Ruskije agrarnyje prazdniki*, s. 17—24.
- 137 SROV. HÖFLER, M.: *Nikolausgebäck in Deutschland.* Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 12, 1902, s. 80—89, 198—203; ČIČEROV, V. I.: *Zimnij period*, s. 77; PROPP, V. J.: *Ruskije agrarnyje prazdniki*, s. 29; VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčej a lidové umění*, s. 475—485.
- 138 VÁCLAVÍK, A.: *C. d.*, s. 86.
- 139 „Tu se už člověk“ — píše dále CASSIRER — „necití odevzdaný na milost a nemilost přirozeným nebo nadpřirozeným silám. Začíná hrát svou vlastní úlohu, stává se hercem na scéně přírody. Každý magický úkon se zakládá na přesvědčení, že přírodní úkazy do značné míry závisí na činech člověka. Život přírody závisí na správné dělbě a spolupráci lidských a nadlidských sil. Tuto kooperaci řídí přesný a pečlivě připravený rituál.“ (CASSIRER, E.: *Esej o člověku*, s. 173.)

- 140 GUREVIČ, A. J.: *Problemy srednovekovoj narodnoj kultury*, s. 137.
- 141 Připomíná to středověké „míchání peněz“, o němž se zmiňuje ve 14. století JAN z HOLŠEVA („aby se jim proto po celý budoucí rok peníze množily“).
- 142 Český lid, 17, 1908, s. 208.
- 143 „Na Sylvestra každý, bohatý, chudý, starý, mladý, si při muzice poskočí, neboť kdo ten večer tancuje, urodí se mu na poli hojně bramborů.“ (Český lid, 1, 1892, s. 411.)
- 144 PERNICA, B.: *Rok na moravském Horácku a Podborácku.* Havlíčkův Brod 1951, s. 26. — Na Chodsku házeli hrách po „senci“ (světnici). Vysvětlení, že se tak dělalo, „haby nihdo neblůdil“ (JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 95), je zřejmě druhotné.
- 145 LÁBEK, L.: *Zvykosloví Plzeňska*, s. 28. — Na Sušicku říkali:
- „Stromy, jablka, hrušky, vovazujte se, zejtra bude velkej mráz, jesli se neovazžete, posekáme vás.“
- (SOUKUP, L.: *Štědrý den.* Český lid, 4 (36), 1949, s. 218.)
- 146 SROV. ZÍBRT, Č.: *Pokusy o přirozený výklad pověr československých na sklonku XVIII. věku.* Český lid, 7, 1898, s. 198.
- 147 Z Bohdašína u Rychnova n. Kněžnou máme terénní zápis, že zde do roku 1939 chodily děti brzy ráno vařečkou otluukat ovocné stromy a přitom říkaly:
- „Stromečku, vstávej, ovoce dávej, ustroj se, umej se, pomoh se (pomodli se), je Štědrý den.“
- (Zápis z roku 1976.)
- 148 BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 16.
- 149 BARTOŠ, F.: *Lid a národ*, s. 31. — Podobný obyčej zaznamenal JOSEF TOMĚŠ v Nové Lhotě na Hornácku: Ve svátek sv. Štěpána posílali rodiče syny do chlévů, aby tam jedli „forbaček“. Byl to koláč, který se při pečení vánočního pečiva vložil poslední do pece. Horní kůrka koláče byla zdobena rýhami tvořícími hustou mřížku. Koláč byl posypán solí. Chlapci jej museli ve chlévě rychle sníst, aby prý v budoucím roce „statky dobře žraly“. Při tomto magickém obřadu se dobytku dával česnek, aby byl zdravý. (*Hornácko. Život a kultura lidu na moravsko-slovenském pomezí v oblasti Bílých Karpat.* Brno 1966, s. 311.) — Na Pelhřimovsku vlezla služebná dívka ve chlévě pod žlab a rychle jedla buchtu s medem; čím dřív byla s jídlem hotova, tím lépe prý dobytek žral. (ŠEBESTOVÁ, A.: *Štědrovečerní obyčej.* Český lid, 31, 1931, s. 66.)
- 150 SOUČEK, S.: *Z Gallašovy literární pozůstalosti*, s. 79.
- 151 MIKOLÁŠEK, V.: *Štědrý den.* Český lid, 29, 1929, s. 148 (záznam z Písecka).
- 152 SROV. VAŠUT, S.: *Valašské pověry, zvyky a obyčej.* Dolina Urgatina, 1948, s. 94. — Ve Slezsku přivazovali ke stolu také máselnice, aby vici nehubili ovce (VOCHALA, J.: *Vánoce ve slezské dědině.* Český lid, 24, 1924, s. 116).
- 153 Více k této otázce srov. SYDOW, C. W. v.: *Selected Papers on Folklore.* Copenhagen 1948, s. 146—163; SAUERMAN, D.: *Der letzte im Pfingstenbrauch.* Zeitschrift für Volkskunde, 64, 1968, II, s. 228—247.
- 154 JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 95.

- 155 Terénní zápis z roku 1973 (archív odd. etnografie a folkloristiky filozofické fakulty UJEP v Brně).
- 156 CARAMAN, P.: *Obrzęd kołędowania u Słowian i u Rumunów*. Kraków 1933, s. 536; *Československá vlastivěda*, 3. Lidová kultura. Praha 1968, s. 243.
- 157 V lidovém prostředí bylo jen málo rozšířeno vánoční svícení zlata; omezovalo se hlavně na křížky a medailonky se svatým obrázkem.
- 158 „Vína toho má každý okusit a pak ‚hadi, ščúří, žúžel jedovatá‘ nemohou mu uškoditi. Nalévá se svíceného vína do bečky s vínem, aby ‚Pán Bůh požehnal na stokrát víc!‘ Co se vína nevytře, schová se na zvláštní případy: Když člověk náhle onemocní, neb oň pokouší se ‚šlak‘, pomůže mu tření spánků svíceným vínem. Jest dobrým prostředkem proti ‚mrcha lidem‘; když se kráva otelí, nalije se svíceného vína do nápoje, aby jí nic zlého‘ neuškodilo.“ (CVRČEK, J.: *Bzenecko*. Český lid, 14, 1905, s. 341.)
- 159 Srov. ZÍBRT, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí pobanských*, s. 52.
- 160 „Na Valašsku“ — uvádí FRANTIŠEK BARTOŠ — „na Štědrý den po večeri přinese čeledín z lesa ‚ščastičku‘, jedlovou to větvičku o třech vrškách, a vstří jí do hnoje. Časné ráno před jitřní jde děvečka na potok, nabere třikrát proti proudu vody (jordaný), vezme ‚ščastičku‘ a namáčejíc ji ve vodě kropí všechny domáci, ani ještě leží, takto říká: ‚Pochválen buď Ježíš Kristus. Pánbům vám daj dobrý deň, výš vodička lež (než) oheň.‘ Potom ščastičkuje jako na Štědrý den. Tu všichni povstávají, ‚jordanku‘ vylejí na mísu, do ní si vloží každý po penízi a pak se umývají. Potom jde děvečka s vodou do chléva a do ovčírny, kropíc dobytek a ščastikující i jemu.“ (BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 20—21.)
- 161 VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčej a lidové umění*, s. 249.
- 162 BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 25.
- 163 Srov. např. TEBRE, J.: *Osenně-zimnij period estonskogo narodnogo kalendarija i obrjadnost' Martynova dňa*. In: Folklor i etnografija. Obrjady i obrjadovoj folklor. Leningrad 1974, s. 102—103; KOLEVA, T. A.: *Zimnij cikl obyčajov južnych slavjan*. Sovetskaja etnografija, 1971, č. 3, s. 42—43.
- 164 ČIČEROV, V. I.: *Zimnij period*, s. 65; VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčej a lidové umění*, s. 134.
- 165 KLINGER, W.: *Obrzędowość ludowa Bożego narodzenia*, s. 26.
- 166 Ve středověku museli kněží o Štědrém dnu okouřovat kadidlem na radnicích a v panských pokojích na zámcích (WINTER, Z.: *Život církevní v Čechách*. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století. Praha 1896, s. 560).
- 167 Na Valašsku vymetala hospodyně o Štědrém večeru pec metlou z jedlového chvojí, horké pometlo položila na zem a chlapi běželi o závod bosýma nohama se na ně postavit, aby byli zdraví. Potom šli s metlou ven a dotýkali se jí větví ovocných stromů, aby měly hodně ovoce. (VAŠUT, S.: *Valašské pověry*, s. 94.)
- 168 SCHMIDT, L.: *Volks Glaube und Volksbrauch*. Berlin 1966, s. 24; HEIM, W.: *Weihnachtsbrauchtum*. Freiburg (Schweiz) 1978, s. 41.
- 169 Srov. WOLFRAM, R.: *Die Jahresfeuer*. Wien 1972.
- 170 HERBEN, J.: *Moravské obrázky*, 2. vyd. Praha 1925, s. 159—160.
- 171 Koledou se podrobně zabýváme v knize *Prostá krása*. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě. Praha 1984, s. 74—100. Na tomto místě se omezuje na základní údaje nezbytné pro celkové pochopení vánočních svátků.
- 172 VÁCLAV MACHEK (*Etymologický slovník*, s. 268) uvádí, že slovo bylo přejato v podobě kołęda z lat. calendae = první den měsíce. Tento lat. název dostal obdobné a jiné významy u románských národů a je pravděpodobné, že i naše slovo je přejato od nich.

- 173 CARAMAN, P.: *Obrzęd kołędowania*, s. 377; Srov. NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů, díl II, sv. 1*. Praha 1924, s. 243—244.
- 174 CARAMAN, P.: *Obrzęd kołędowania*, s. V.
- 175 ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčejy*, s. 265.
- 176 NEJEDLÝ, Z.: *Dějiny husitského zpěvu, I*. Zpěv předhusitský. Praha 1954, s. 311; *Dějiny husitského zpěvu, II*. Předchůdci. Praha 1954, s. 187—188.
- 177 JAN z HOLEŠOVA mylně — pod vlivem břevnovského mnicha Aleše — hledá spojitost s babylónskou modlou jménem Běl (vychází z textu ‚Beli, beli, dubec stojí prostřed dvora‘). Slovanské varianty této písně uvádí BRÜCKNER, A.: *Przyczynki do dziejów*, s. 349—350, moravské varianty viz ZÍBRT, Č.: *Oblas staročeské koledy*, s. 83—84; srov. též FLAJŠHANS, V.: *Břevnovský mnich Aleš*, s. 82—83. Tato píseň by zasloužila samostatného monografického zpracování. Je až zarážející, že se tak ještě nestalo. Vědecká hodnota traktátu o Štědrém večeru JANA z HOLEŠOVA by tím ještě více vynikla.
- 178 VYHLÍDAL, J.: *Naše Slezsko*, s. 26—27.
- 179 Když se děvče na Písecku v jižních Čechách chtělo zalíbit chlapi, uřízlo na podzim větev jívky, kterou zahrabalo do vlhkého písku ve sklepě, aby na vánoce vypučela. Když šla dívka na jitřní mši, zastrčila si větvičku na ‚šnerovačku‘. Chlapec, který si ji vytáhl, stal se dívčiným milým. (MIKOLÁŠEK, V.: *Štědrý večer*. Český lid, 29, 1929, s. 158.) — Ve Slezsku pronášely dívky na Nový rok prosbu:
- Svatý Dominiku,
všech panen orodovníku,
dej mi ženicha tohoto roku.
Choť by jen o jednom oku,
by byl jaký řemeslník,
choť by ene metlařík.
Svatý Dominiku!
Kdyby jaký, kdyby jaký!
- (VYHLÍDAL, J.: *Čechové v Pruském Slezsku*. Praha 1899, s. 32.)
- 180 LICHÁČOV, D. S.: *Poetika staroruské literatury*, s. 229.
- 181 „Narozen Ježíškovo“ — píše ZDENĚK NEJEDLÝ — „dotýkalo se přímo srdce lidu. Kristus se narodil mezi chudými, položen byl v jesle, pastýři uctíván atd. To vše činilo tento obraz právě venkovskému lidu tak milý a blízký.“ (NEJEDLÝ, Z.: *Dějiny husitského zpěvu, V*. Strany pražské. Praha 1955, s. 490.)
- 182 Takový charakter má např. koleda, kterou zpívala v roce 1960 Anna Bojanovská (nar. 1882) v Příbrami, okres Brno-venkov. Koledu znala od své matky Anny Jelínkové (nar. 1851):
- Já so malá panenka,
neso vám novinko,
co se stalo v Betlémě,
je to maló chvilko.
- Byli tam dvě pastýři,
měli velké dudy
a ten malý Ježíšek
dělal kompasáry.
- Stal se tam velké div,
že Panna Maria
to překrásný Jezule
na ten svět zplodila.
- Já sem stála po straně,
tak sem se dívala,
ten jeden mě popadl
a šup se mnó do kola.

A tak se mnó zatočil,
co muhl névice
a já sem se roztrhla
voba dva střevíce.

Panímámo zlatinká,
poniženě prosím,
nadělte mně kolede,
hináč domu nesmím.

(Archív oddělení etnografie filozofické fakulty UJEP v Brně.)

¹⁸³ HERBEN, J.: *Brumovice*. Praha 1946, s. 331—332.

¹⁸⁴ V okolí Nymburku vešel pastýř do „seknice“, dal pozdravení a říkal: „Aby nám Pán Bůh nebeský nadělil prasátka, jehňátka, telátka, hřibátka, housátka, kuřátka, kačátka. Aby nám Pán Bůh nebeský dal zdraví, požehnání a po smrti nebeské království. Vinšuju vám šťastné a veselé svátky.“ Když říkal „prasátka, jehňátka“ ad., pokaždé hodil po několika zmech hrachu na zem. Hospodyně hrách sbíraly a dávaly slepicím a husám, aby nesly hodně vajec. (Český lid, 1, 1892, s. 498—512.)

¹⁸⁵ MATĚJ ŠTEYER: *Kancionál z roku 1683*; KAREL HOLAN ROVENSKÝ: *Kaple královská, zpěvní a muzikální z roku 1693*; JAN JOSEF BOŽAN: *Slaviček rajský z roku 1719*.

¹⁸⁶ „Pastorální mše 18. století v Čechách a na Moravě“ — píše JAN TROJAN — „je reprezentována kantátovým útvarem se střídáním sól, ansámblů a nástrojových mezihér. Vánoční pastýřské mše, provozované nejčastěji po prvním vánočním svátku a pak v období do Tří králů, náležely k nejvýraznějším kompozicím svých autorů a byly velmi oblíbené ve městech i na venkově. Skladatelé do nich vkládali vzhledem k svátečnímu okamžiku vánoce to nejlepší.“ (TROJAN, J.: *Missa pastoralis boemica Josefa Schreiera*. Hudební věda, 20, 1983, s. 41.)

¹⁸⁷ STRAKOVÁ, TH.: *Pastorely Jana Jakuba Ryby*. Časopis Moravského musea, vědy společenské, 39, 1954, s. 137—138.

¹⁸⁸ Analýzu takového vztahu v oblasti východní Moravy provádí JAN TROJAN ve studii *Missa pastoralis boemica Josefa Schreiera*. Hudební věda, 20, 1983, s. 41—58.

¹⁸⁹ SIROVÁTKA, O.: *Pastýřské kolední hry na Valašsku*. K jejich původu a rozšíření. Naše Valašsko, 14, 1951, s. 113.

¹⁹⁰ SOUČEK, S.: *Rakovnická vánoční hra*. Brno 1929, s. 3.

¹⁹¹ Původní rukopis datovaný rokem 1700 a uložený v třebovském muzeu se ztratil. Koleda byla poprvé uveřejněna časopisecky (ТУКАЧ, J.: *Koleda vánoční literáků v České Třebové*. Český lid, 15, 1906, s. 121—123). Koleda měla vlastní nápis odpovídající složité šestiveršové sloce se dvěma opakovanými pětislabičnými a dvěma za nimi vloženými tříslabičnými verši. Poměrně rozsáhlý text (42 sloky s 210 verši) obsahuje vánoční jesličkovou hru s řadou realistických podrobností z městského a vesnického života v první polovině 18. století. Při přednesu snad literáci naznačovali gesty dějové akce a střídali krátká pěvecká sóla se sborem. (Podrobněji viz BUŽGA, J.: *Hudební nástroje ve staročeské koledě z počátku 18. století*. Hudební věda, 22, 1985, s. 259—263.)

¹⁹² BUŽGA, J.: *C. d.*, s. 259. Texty vánočních her a pastorel jsou uvedeny například v pracích KALISTA, Z.: *České baroko*. Praha 1941; OČADLÍK, M.: *Zpěv českého obrození*. Praha 1940; NĚMEČEK, J.: *Lidové zpěvohry a písně z doby roboty*. Praha 1954; TÝŽ: *Zpěvy XVII. a XVIII. století*. Praha 1956; TÝŽ: *Jakub Jan Ryba*. Praha 1963.

Náš pantáta be brókal,
že střevičke nemám,
a já spíš nepudo,
až se hiny zjednám.

¹⁹³ Zápis VÁCLAVA FROLECE. Hru předváděli Jiří Malina, 14 let, Bača; Vladimír Malina, 8 let, Mičula; Metoděj Hatlapatka, 13 let, Vacula — všichni z Horní Bečvy. Hru se naučili od Josefa Maliny (45 let) a od Matúša Ondrúcha (59 let), rovněž z Horní Bečvy. Kompletní zápis včetně notových záznamů a fotografické dokumentace je uložen v archívu Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Brně, sign. A 942.

¹⁹⁴ *Československá vlastivěda, III. Lidová kultura*, s. 294; SIROVÁTKA, O.: *Pastýřské kolední hry na Valašsku*. K jejich původu a rozšíření. Naše Valašsko, 14, 1951, s. 111—124. Pramenný význam mají práce FEIFALIK, J.: *Volkschauspiele aus Mähren*. Olomouc 1864; MENČÍK, F.: *Vánoční hry*. Holešov 1894; VÉVODA, J.: *Vánoční hra valašská z Bystřice pod Hostýnem*. Český lid, 26, 1926, s. 93—96; LOUCKÁ-FIŠEROVÁ, M.: *Betlemáři*. Časopis Vlasteneckého musejního spolku olomouckého, 35, 1924, s. 65—74 aj.

¹⁹⁵ *Lidové hry z Moravy*. Sběrka Julia Feifalika. Ed. J. KOLÁR. Praha 1986, s. 66—73.

¹⁹⁶ ADÁMEK, K. V.: *Lid na Hlinecku*, s. 79—80.

¹⁹⁷ SIROVÁTKA, O.: *Pastýřské kolední hry na Valašsku*, s. 112.

¹⁹⁸ SROV. BOGATYRJOV, P.: *Ludové divadlo české a slovenské*. Bratislava 1973; SIROVÁTKA, O.: *Vánoční hry*. In: Vetterl, K.: *Lidové písně a tance z Valašskokloboucka*, 1. Praha 1955, s. 154; BUŽGA, J.: *Hudba v lidových a školských hrách 17.—18. století*. Hudební věda, 9, 1972, s. 50—59.

¹⁹⁹ WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 67, 201; BOGATYRJOV, P.: *Ludové divadlo*, s. 35—36.

²⁰⁰ Jednu z nich popisuje KRÍDLO, J.: „Jesličky“ čili koleda vánoční z Jičenska. Český lid, 9, 1900, s. 219—223.

²⁰¹ NEJEDLÝ, Z.: *Dějiny husitského zpěvu*, I. s. 283; HEIM, W.: *Weihnachtsbrauch*, s. 34; SROV. ZÍBRT, Č.: *Živé jesličky*. Starodávné hry vánoční. Český lid, 24, 1924, s. 93—99.

²⁰² Podstatně jiný (stavovsky reprezentační) charakter měly noční průvody horníků na půlnocní mši, o nichž máme zprávy z konce 19. století z Příbramska (VYSKOČIL, Q. M.: *Středověrní průvod havířský na půlnocní*. Český lid, 24, 1924, s. 89—91).

²⁰³ VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčje*, s. 89.

²⁰⁴ *Tamtěž*, s. 89.

²⁰⁵ Na jižním Valašsku zase říkali: „Kde sa na Šcedrý deň hádajú a bijú, tam sa budú vadit a bit po celý rok.“ (ČIŽMĚŘ, J.: *Štedrý večer ve Vizovicích*. Podřevnicko, 1, 1939, č. 2, s. 23.)

²⁰⁶ „Na Nový rok peníze enom přijímaj, hale nevydávej, haby se držily doma; pjeckně se volbikni ha vobuj, mnij se pjeckně, dobře jiz, pij a buj veselýj! Kerak je na Nový rok, bureš dělát celý rok! Potkát na Nový rok starú bábu, to je smůla po celý rok, potkát mladú divčí, mládence, znamená, že rok bure chčasnyj.“ (JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 95.)

²⁰⁷ Základy římského kalendáře položil v roce 46 př. n. l. Gaius Julius Caesar (solární rok s 365 dny, po čtyřech letech rok přestupný — 366 dní).

²⁰⁸ ANTONÍN VÁCLAVÍK se domnívá, že ústředními dny dávných „velkých nocí“, v nichž se v lidských představách odbyvaly fantastické proměny v přírodě, byly Zelený čtvrtek a Velký pátek (VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčje*, s. 56). SROV. CARAMAN, P.: *Obrzd kolədouania*, s. 495; SPATARU, G. I.: *Moldavskij novogodnij obrjadovij folklor*. In: Folklor i etnografija. Obrjady i obrjadovij folklor. Leningrad 1974, s. 110—111.

²⁰⁹ Slovo je asi srbocharvátského původu, od polaziti — navštěvovat (MACHEK, V.: *Etymologický slovník*, s. 469). Obřad spojený s termínem polazník je znám

- u Slováků, Poláků, Maďarů, Ukrajinců a jižních Slovanů (BOGATYREV, P.: „*Polazník*“ u jižních Slavjan, maďarov, slovakov, poljakov i ukrajincev. Lud sloviański, 3, 1933, oddíl B, č. 1, s. 107.)
- 210 VÁCLAVEK, M.: *Moravské Valašsko*, s. 59.
- 211 ČIŽMÁŘ, J.: *Paměti Vizovic*, s. 138.
- 212 „Tu vcházel soused: ‚Dej Pán Bůh dobrýtro! — ‚A strejček (volala hospodyně), to budeme mít od naší straky býčka. A bude tlustý, protože strýčkovi dobře svědčí. Dobře, že nepřišel někdo hubený, měli bychom hubený telata!“ (MÍKOLÁŠEK, V.: *Štědrý večer*, s. 148.)
- 213 PERNICA, B.: *Rok na moravském Horácku*, s. 33.
- 214 STOLAŘÍK, I.: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 200.
- 215 FRANTIŠEK BARTOŠ uvádí z moravských Kopanic: „Na boží narození nebo na Štěpána pozve si soused souseda na ‚polazeň‘ a pohostí ho zbytky od štědrovečerní hostiny, aby se mu (hostiteli) dobře vedlo.“ (BARTOŠ, F.: *Lid a národ*, 2. Velké Meziříčí 1885, s. 145.)
- 216 U Srbů chodil ‚polazajnik‘ poprvé 6. prosince, podruhé 20. prosince a potřetí o Štědrém večeru. (SCHNEEWEIS, E.: *Die Weibnachtsbräuche der Serbokroaten*, s. 7—8.)
- 217 CARAMAN, P.: *Obrzęd kołdowania*, s. 397.
- 218 Podrobněji k této otázce viz NAHODIL, O. — ROBEK, A.: *České lidové pověry*. Praha 1959, s. 70—74.
- 219 BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 19. — Jinde se takto věštilo podle dvanácti ořečových skořápek naplněných vodou.
- 220 JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 95.
- 221 KOZÁK, V.: *Pověry na Nový rok na Železnicku*. Český lid, 24, 1924, s. 131.
- 222 „A na Štěpána pastýři dávají hospodářom aj po hrsti jačmeňa smíšaného s turkyňú. Kolik je v jačmeni zrnek turkyňových, tolej v tem domě budú mět — krom vašej poctivej hlavy — usípaných, vite?“ (HERBEN, J.: *Brumovice*, s. 152.)
- 223 MENŠTIK, A.: *Veselé vánoční body na Mor. Slovácku*. Český lid, 26, 1926, s. 93.
- 224 „Osud tak to spořádá totiž, že její manžel umře, aby sobě mohla vzít toho, je muž je souzena.“ (SOUČEK, S.: *Z Gallašovy literární pozůstalosti*, s. 77.)
- 225 V lidových pověrečných představách byl rozšířen i jiný, zřejmě mladší, zlovestný výklad „prvního“: Kdo rozsvítil o Štědrém večeru jako první ve svém domě, přivolal oheň (do roka vyhořel).
- 226 V této části klasifikace věsteb se opíráme o třídění, které uvádí PROPP, V. J.: *Russkije agrarnyje prazdniki*, s. 107—108. Starší klasifikaci N. F. SUMCOVA [v práci *Kulturnyje pereživanija*. In: Kijevskaja starina, 28, 1890, s. 74—84; Sumcov vyděluje 1. mechanické věštby (podle vnějších příznaků — losem, sčítáním a podle setkání), 2. intuitivní věštby (podle vnitřních příznaků — snem, halucinacemi apod.), 3. spiritistické (nižší forma okultismu)] kriticky hodnotí ČRČEROV, V. I.: *Zimnij period*, s. 89.
- 227 Na luhačovickém Zálesí se dívky přitom modlily:

„Milý, svatý Ondřeju,
prosím tebe potajmu,
nech sa ně ve sně zjeví ten,
kerý ně za muža je sůzen.“

(VÁCLAVÍK, A.: *Lubačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 400.) — Chodská děvčata se ve svátek sv. Ondřeje celý den postila a před spaním odříkávala:

„Postylko, tlačím tě,
svatýj Vondřeji, prosím tě,
dyj se mji zdáti,
co se mji má státi.“

(JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 92.)

- 228 Okolí Chotěboře; Český lid, 15, 1906, s. 158. — Podobná věštba se konala na den sv. Tomáše (21. prosince): Dívky na Ždánicku „sely“ pod podhlavník se-meno a říkaly:

„Svatý Tomáši,
tvoje semeno seju,
pověz mně pravdu,
koho dostanu.“

Dostane toho, o kom se jí v noci zdá. (BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 10—11.)

- 229 ANTONÍN VÁCLAVÍK uvádí ze Slavičinska, že děvče, které chce mít určitý sen, dává si o Štědrém večeru pod hlavu hrstku sena, uschovanou z první kopy, kterou při senoseči uvidělo. Sen, který má té noci, ‚sa vyráčí‘. Autor dodává: „Několik žen potvrzuje vyplnění takového snu.“ (VÁCLAVÍK, A.: *Lubačovské Zálesí*, s. 400.)
- 230 František Chalabala ze Ždánic uvedl, že asi v roce 1932 měl prvorozený syn jeho sestry v rozkrojeném jablku křížek a do roka zemřel (terénní zápis z roku 1973).
- 231 SOUKUP, J.: *Pověrečné zvyky tříkerálové v XV. století*. Národopisný věstník československý, 24, 1931, s. 16, 17.
- 232 ZÍBRT, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí pobanských*, s. 69.
- 233 Na moravských Kopanicích chodily dívky dům od domu a klepaly na okna. Zevnitř se ozývalo „vdaj sa, vdaj!“ nebo „sedz si, sedz, jak naša pec!“ (terénní zápis z roku 1975).
- 234 JOSEF ČIŽMÁŘ uvádí z jižního Valašska tento příběh: „O půlnoci mluví zvířata mezi sebou jako lidé. Jeden hospodář chtěl se o tom přesvědčit, vylezl ‚nad chléva‘ a poslouchal. Práví volek volkovi: ‚Bratře, víš co? Vet my letos poveze-me hospodáře na kerchov.‘ — Hospodář se tak ulekl, že víc spadl s hůry jak slezl a na celém těle se třesa, vykládal ženě, co slyšel. A v krátkém čase opravdu umřel a volci ho vezli do sousední dědiny, kam patřil ‚pod fáru.‘“ (ČIŽMÁŘ, J.: *Štědrý večer*, s. 25.)
- 235 ZÍBRT, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí pobanských*, s. 66.
- 236 Terénní záznam z Vyškovska z roku 1973; čtvrt = čtvrtlán, půl = půllán.
- 237 Na stejném principu je založena volba ženicha popsána JINDŘICHEM JINDŘICHEM z Chodska: „Hdo je zamjiluvaný, napiše si mena mjilych na cedulky ha v noci na sv. Vondřeje je položí pod polštář. Dy se zbudí, vytáhne cedulku; či meno je na cedulce napsaný, ten (ta) bure vyvolený (vyvolená).“ (JINDŘICH, J.: *Chodsko*, s. 92.) Jindy dávaly dívky cedulky do modlitebních knížek a při mši je vy-tahovaly.
- 238 BARTOŠ, F.: *Lid a národ*, 2, s. 150—151.
- 239 Např. se rozkrojil koláč na tolik kousků, kolik bylo svobodných v domě. Zavola-l se pes či jiné domácí zvíře a či kousek uchytl, ten měl proměnit svůj stav. Dívky také vysypávaly zbytky jablek a ořechů pod okno a čekaly, kdo je uchyt-ne. Vrabec znamenal sňatek s hoferem, straka s chalupníkem, vrána se sedlá-kem a holub s ‚pánem‘. (BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 17.) Na Plzeňsku přivádě-ly dívky do světnice houser se zavazánýma očima a stály kolem něho v kruhu.

Ke které se rozběhl, ta se do roka vdala (LÁBEK, K.: *Zvyklosti Plzeňska*, s. 26—27).

²⁴⁰ SOUČEK, S.: *Z Gallašovy pozůstalosti literární*, s. 80.

²⁴¹ „Také chodí na mlaty do stodol, kde kleknou a volají: ‚S toho mlatu nevstanu, až znamení dostanu. S které strany vítr fouká, odtud se můj milý kouká!‘“ (PÍSECKO; MIKOLÁŠEK, V.: *Štědrý večer*, s. 158.) — Slezské dívky klátily o půlnoci na sv. Ondřeje plotem a odřikávaly:

„Kopu ja tě, ma zelinko,
pěti prsty, šestum dlaňum,
až se všeci za mnum hoňu.
Třasu, třasu plotisko,
aby přišlo ku mně chlopisko.“

(VYHLÍDAL, J.: *Naše Slezsko*, s. 4.) — Další příklady viz ZÍBRT, Č.: *Štědrovečerní pověry československé*. Český lid, 26, 1926, s. 84.

²⁴² Nejstarší řády, vydávané na koncilech a na synodách, brojí proti věštbám, např. Concilium Clippiacense („Comperimus ita a christianis auguria observari, ut simili paganorum scelere comparentur“ — „Domníváme se, že věštecké umění je křesťany tak zachováváno, že se to srovnává s podobnou bezbožností pohánů“) z roku 626 nebo 627, koncilium v letech 627—630 za biskupa Samatiia („Item de his, qui auguria vel paganorum ritus inveniti imitari“ — „Rovněž o těch, o nichž bylo shledáno, že napodobují pohanské věštby a obřady“) aj. (ZÍBRT, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských*, s. 74—76.)

²⁴³ HERBEN, J.: *Moravské obrázky*, s. 157.

²⁴⁴ SROV. VYHLÍDAL, J.: *Vánoční doba ve Slezsku*. Český lid, 15, 1906, s. 116. JITKA STAŇKOVÁ viděla takové „ščenšče“ v Horní Datyni a v Šenově na Těšínsku v roce 1968 (STAŇKOVÁ, J.: *Vánoční kolední obřad a koledy na Těšínsku*. Rkp. diplomové práce. UJEP Brno 1968, s. 176).

²⁴⁵ BARTOŠ, F.: *Moravský lid*, s. 14. — Na Hornácku šlehal hospodář březovou metlou, darovanou pastýřem v den sv. Štěpána, při prvním výhonu na pastvu každé zvíře, aby prý „neoprašivělo“ (*Hornácko*, s. 310). Jinde proto, aby byl dobytek poslušný. SROV. FOJTÍK, K. — ŠIROVÁTKA, O.: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961, s. 152.

²⁴⁶ Jak jsme už ukázali, tento význam nepřisuzujeme prutu, jímž v předvánočním čase tajemné postavy mikulášských a jiných obchůzek trestají děti. Zřejmě církevního původu je šlehání dětí pruty v den Mláďátek betlémských. Rovněž ‚barborky‘, větve uřízané ve svátek sv. Barbory a rozkvetlé o vánocích, neplnily magické funkce. Sloužily především k věštbám; podle lidových pověrných představ se s jejich pomocí daly odhalit čarodějnice (při jitřní mši udělali z rozkvetlého proutku kruh a přes něj prý viděli čarodějnice obrácené zády k oltáři; Český lid, 1, 1892, s. 404). — Cizím prvkem ve vánočním čase je u nás jmel. Ujalo se nejprve ve městech německým vlivem (do německé lidové tradice se tento prvek dostal z Francie a Anglie; ZÍBRT, Č.: *Otázky a odpovědi*. Český lid, 24, 1924, s. 124).

²⁴⁷ V kázání štrasburského faráře J. C. Dannhauera (MEYER, A.: *Das Weihnachtsfest*, s. 120).

²⁴⁸ V roce 1605 je doložená vánoční jedle ozdobená jablky, oplatky a cukrovím ve Štrasburku (NILSSON, M. P.: *Die volkstümlichen Feste des Jahres*. Tübingen 1914, s. 17); WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 107—108. O tuto znamenitou práci německé etnografky se v pojednání o historii vánočního stromku opíráme především.

²⁴⁹ V roce 1708 vzpomíná Liselotte z Falcka smutně v Paříži na ozářený stromek v době svého mládí na hannoverském dvoře (WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 110). — Baronka z Oberkirchenu v roce 1785 vypráví: „On prépare dans chaque maison le Tannenbaum (le sapin) couvert de bougies et de bonbons, avec une grande illumination.“ (Připravují v každém domě vánoční stromek ověšený svíčkami a cukrovím, s velkým osvětlením.) (MEYER, A.: *Das Weihnachtsfest*, s. 120.)

²⁵⁰ HEIM, W.: *Weihnachtsbrauch*, s. 40.

²⁵¹ WEBER-KELLERMANN, I.: *C. d.*, s. 118, 130.

²⁵² PROPP, V. J.: *Russkije agrarnyje prazdniki*, s. 56.

²⁵³ BYSTROŇ, J. ST.: *Dzieje obycajow w dawnej Polsce*. Wiek XVI—XVIII. Kraków (s.á., předmluva datována 1932), s. 33.

²⁵⁴ ZÍBRT, Č.: *Křištofa Schmida ‚Štědrý večer‘ původcem vánočního stromku u nás*. Český lid, 24, 1924, s. 107.

²⁵⁵ *Tamtěž*, s. 108. — Tímto hercem byl intendant Nosticova divadla J. K. Liebich a památné vánoce uspořádal v roce 1812 v zámečku na „Ztracené vartě“ v Libni (MORAVCOVÁ, M.: *Pražské slavnosti vánočního stromku (1842—1900)*. Český lid, 63, 1976, s. 65).

²⁵⁶ KROLMUS, V.: *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy, obhledem na bájesloví česko-slovenské*, sv. 1. Praha 1845, s. 476; sv. 3. Praha 1851, s. 33.

²⁵⁷ WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 110.

²⁵⁸ Pražské noviny z roku 1844 nazývají vánoční strom ‚Kristův strůmek‘, což je zjevný překlad německého Christbaum. (MORAVCOVÁ, M.: *Pražské slavnosti vánočního stromku*, s. 65, 69, pozn. 11.)

²⁵⁹ Sám ČENĚK ZÍBRT o tom zaznamenává: „V rodišti mém, ve vsi Kostelci nad Vltavou, a v okolí Orlíka vůbec rozšířila se vědomost o stromku vánočním v letech šedesátých z nadělování obleků a dárků chudým dětem na zámku Orlíku o vánocích, kdež členové rodiny Schwarzenberské v upomínce na princezna Gabriela rozdávali dětem celé krabice s cukrovím, svíčkami z velkého stromu vánočního, obrovské jedle. Potom doma jsme stromček v malých rozměrech napodobili. V naší vsi studenti z Písku a z Tábora, z Příbramě teprve v 70. letech (19. věku) přenesli panský obyčej pod doškové střechy do chat, do rodin, rozumí se, s chudičkou výzdobou.“ (ZÍBRT, Č.: *Křištofa Schmida ‚Štědrý večer‘*, s. 109.)

²⁶⁰ Z jižních Čech máme z roku 1913 zprávu: „Stromčeku vánočního na vesnicích donedávna neznali, a i nyní obyčej ten, v prvé polovici 19. stol. z Německa sem zavedený, jen na blízku měst tu a tam napodobují.“ (FRYŠOVÁ, E.: *Jihočeská Blata*. Praha 1913, s. 97.)

²⁶¹ „Pamatují se zcela určitě,“ — píše J. VOKURKA, hospodářský správce v Míkově u Mělníka — „že otec můj, hosp. správce v Dobešicích u Písku, r. 1864 nám dětem strojí stromek vánoční, na němž svíčky lepily se na větvičky přímo, nebylo však žádných papírových řetězů ani stříbrných a zlatých nití.“ (Český lid, 12, 1903, s. 397.)

²⁶² LUBOMÍR SOUKUP v roce 1949 píše o Sušicku: „Jisté je, že před padesáti lety to byl zvyk už hodně rozšířený, plně zasahující do středních a bohatších vsí a rodin. Tak ze starého materiálu, který máme po ruce, stromek měli v Sušici, v Čejkovech, Zbynčicích, Velharticích, Svojsčicích, Pařezí, částečně v Hrádku, v Dobříši a Kašovicích, málo v Čermné (ač mají lesů dost a to hned u huby), stromek nestrojili ve Vlastějovech a v chudých německých vsích (podtřhl V. F.), Humpolci, Platoři, Záluží a Roku.“ (SOUKUP, L.: *Štědrý den*. Český lid, 4 (36), 1949, s. 219—220.)

²⁶³ Na jihovýchodní Moravě jej pod vlivem Dolního Rakouska (cesty za prací,

služba dívek) přijali nejdříve na Podluží a v oblasti slovácko-hanácké (HŮSEK, J.: *Vánoční stromek na Slovácku*. Luhačovské listy, 16, 1943, č. 1, s. 4–5). — Líčení slavnosti vánočního stromku v klášterním a panském prostředí v jiho-moravské Habrůvce (Divákách) v kronice moravské vesnice bratří Mrštrků *Rok na vsi* (1. díl, s. 325–335) ukazuje, že v rolnických domech této obce na slovácko-hanáckém pomezí nebyl na přelomu 19. a 20. století vánoční stromek ještě rozšířen.

²⁶⁴ O zavěšování vánočního stromku ke stropu světnice máme zprávy i z německého městského prostředí počátkem 19. století (MEYER, A.: *Das Weihnachtsfest*, s. 122–123).

²⁶⁵ ZIBRT, Č.: *Křištofa Schmida „Štědrý večer“*, s. 108.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 110.

²⁶⁷ V literatuře se často cituje údajný výrok sv. Františka z Assisi o jesličkách, které dal světec postavit na veřejném prostranství. Jeho životopisec Fra Tommaso da Celano uvádí tento výrok takto: „Chtěl bych zpodobnit zrození betlémského Dítěte a na nějaký způsob spatřit tělesnými očima nuznost a bídu, ve které se nalézal, když mu chybělo vše, co novorozeně potřebuje, jak byl uložen v jeslích a jak odpočíval mezi volem a oslíkem na seně.“ (Cit. podle VALŠÍKOVÁ, M. K.: *Naše betlémy*. Praha 1946, s. 8.) Podle novější literatury má však zvyk starovění jesliček pozdější kořeny.

²⁶⁸ Jezuité z Čech a Moravy šířili jesličky v misiích v Americe, Japonsku, Indii, Vietnamu a jiných částech světa.

²⁶⁹ PLESSINGEROVÁ, A.: *Lidové jesličky ze sbírek Národopisného muzea v Praze*. Katalog výstavy. Praha 1969, s. 2.

²⁷⁰ Mezi nejznámější betlemářské kraje patřilo Příbramsko, Praha, Krušné hory a Podkrkonoší, východní Čechy s Králíky, Podorlicko se středisky v Ústí nad Orlicí a České Třebové, Českomoravská vrchovina (Třebíč, Jihlava, Třešť), na východní Moravě Valašsko. O betlemářství existuje početná literatura, sledující tuto problematiku v širokém záběru. Národopisné aspekty betlemů zohledňují např. PROCHÁZKA, K.: *O betlémech*. Praha 1908; JOHNOVÁ, H.: *Lidové jesličky*. Katalog výstavy. Praha 1967; PLESSINGEROVÁ, A.: *C.d.*; MELNIKOVÁ-PAPOUŠKOVÁ, H.: *Putování za lidovým uměním*. Praha 1941, s. 175–226; JEŘÁBEK, R.: *Moravské malované betlémy jako etnoorganologický pramen*. Národopisné aktuality, 3, 1966, č. 3–4, s. 1–10; Týž: *Valašské malované betlémy*. Český lid, 54, 1967, s. 333–342. Souborný pohled přináší reprezentativní publikace KARASEK, A. — LANZ, J.: *Krippenkunst in Böhmen und Mähren vom Frühbarock bis zur Gegenwart*. Marburg 1974.

²⁷¹ WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 122.

²⁷² V českých zemích, na rozdíl od východního Slovenska, nenabyl vánoční stromek funkci náboženského předmětu, posvěceného knězem a zároveň spojeného s lidovým kultem a magickými praktikami. Křesťanskou funkci získává v souvislosti s představou o Ježíškovi jako dárci stromku a nositeli darů, a také ve spojitosti s betlémem, který bývá v některých rodinách postaven pod vánočním stromkem. Rozhodující jsou však jeho funkce estetické a společenské [SROV. BOGATYRJOV, P. G.: *Rožděstvenskaja jolka v Vostočnoj Slovákii*. In: *Voprosy teorii narodnogo iskusstva*. Moskva 1971, s. 387–392 (česky: *Souvislosti tvorby*. Praha 1971, s. 71–75). — Řada duchovních ještě v prvních desetiletích našeho století dbala na to, aby znamením vánoč byl betlém a ne vánoční stromek. Ten se však dostal i do kostelů a často jeho větve obepínají betlém i jesličky s Ježíškem.

²⁷³ ZIBRT, Č.: *Vánoční a novoroční maskary staročeské*. Český lid, 29, 1929, s. 160. Doklady ze 17. století z Plzně uvádí LÁBEK, L.: *Zvykosloví Plzeňská*, s. 29.

²⁷⁴ HERBEN, J.: *Moravské obrázky*, s. 160.

²⁷⁵ VAŠUT, S.: *Vánoční zvyky a pověry*, s. 63.

²⁷⁶ „Na svobodu“ — píše FRANTIŠEK BARTOŠ — „pacholci odcházejí na Štěpána, děvečky na Nový rok. Obojí dostávají po koláči. Pacholkův koláč jest veliká pleténka kulatá, spletená ze tří pramenů, větší než pecen chleba; uprostřed jest díra. Ustrojí se pozlacenými ořechy, rozmarýnem a pentlemi. Děrou provleče se pentle, zaváže na mašli, pacholek pověsí si koláč na hůlku a odnáší si jej na „chrbtě domů.“

(BARTOŠ, F.: *Lid a národ*, s. 32.) — Na Hané čeledíni po obdržení daru svým hospodářům děkovali: „Pán Bůh vám zaplat, stréčku a tetičko, za koláč a za všecko dobré, a ublížil-li jsem vám všem, odpustte mi s Pánem Bohem.“ (VYHLÍDAL, J.: *Rok na Hané*, s. 9.)

²⁷⁷ BARTOŠ, F.: *Lid a národ*, s. 146.

²⁷⁸ „Na Nový rok je na Slovácku v každém městečku i vesnici živo. Hned po poledni jedou vozy se služkami, které si vezou vystrojený koláč, výslužku, jest to buhta, ve které jsou zapíchnuty pruty, omotány barevným vystřihaným papírem, nahoře jsou svázaný a v ně jest zastrčena kytička z růží. Po stranách je navěšeno množství cukrovinek všeho druhu a mašle z červených stužek. Dole na buchtě jsou jablka, zlaté ořechy, věnec z dyňových jader a sušených trnek. S „koláčem“ tak vyšňořeným jedou tedy domů (buďte k rodičům nebo přátelům), kde začíná teprve pravá slavnost, na kterou se těší všichni účastníci po celý rok. Sejdou se totiž veškerí příbuzní, známí i šohajové z celé dědiny a volí mezi sebou jednoho, který koláč má nakrojit . . .“ (RYCHNOVÁ, A. M.: *Koláčová slavnost na Slovácku*. Český lid, 12, 1903, s. 56.) Účastníci slavnosti házeli do koláče peníze a pak za ně uspořádali večeri s tancem. Podobná slavnost byla známa i na Hané. Místy se slavnost čeledí změnila v dětskou obchůzku s koláčem po příbuzných. Dnešní podoba slavnosti má ráz zábavy mládeže motivované „načináním dorty“.

²⁷⁹ SROV. FIAK, Z.: *Analiza systemu wymiany darów we wsi Odrowgż na Podbalu*. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 614. *Prace Etnograficzne*, 14, 1981, s. 45; FROLEC, V.: *Prostá krása*, s. 147–172.

²⁸⁰ GUREVIČ, A. J.: *Kategorie středověké kultury*, s. 173.

²⁸¹ MAUSS, M.: *Szkic o darze*. In: *Sociologia i antropologia*. Warszawa 1973, s. 227.

²⁸² V okolí Mladé Boleslavi při kladení zbytků jídel pod stromy říkali:

„Stromy, stromečky,
nesu vám od Štědrého večera drobečky,
abyste nám daly tolik ovoce korečků,
jako já přináším drobečků.“

(Český lid, 1, 1892, s. 501.)

Jinde přítom zpívali:

„Stromečku, vstávej,
ovoce dávej,
je Štědrý den!“
(Písecko)

V okolí Chotěboře vyzýval hospodář stromy:

„Pojďte, stromečky, budeme večereti!“ (Český lid, 1, 1892, s. 402.)

²⁸³ Z Písecka v jižních Čechách dokládá MIKOLÁŠEK, V.: *Štědrý večer*, s. 153.

²⁸⁴ Na Tábořsku také říkali: „Studničko, že tě vzkázali naši pozdravovat, posílají ti

koledy, abys dávala hodně vody.“ (STRNAD, F.: *Štědrovečerní zvyky a pověry na Malšicku u Tábora*. Český lid, 15, 1906, s. 135.)

²⁸⁵ Mikulášská nadílka tvoří dodnes živou tradici. Podle průzkumu, který byl proveden od 6. do 10. prosince 1976 u 77 žáků osmé třídy základní školy v Zastávce u Brna (21 žák byl z Příbrami, 9 žáků z Vysokých Popovic, 16 z Babic a 31 žák ze Zastávky), pouze dva z nich nedostali mikulášskou nadílku (patrně z výchovných důvodů). Téměř ve všech případech nadělovala matka tajně (na talíř, misku, ošatku za oknem v kuchyni, na stole v obývacím pokoji, v dětském pokoji). Pouze v málo případech dala nadílku přímo do ruky. Jen do pěti domácností přišly přestrojené osoby, ovšem bez daru (byli to spolužáci). Asi deset dětí nadělovalo svým rodičům.

²⁸⁶ Nejčastěji se dávalo ovoce. Zvláštním druhem dárku byla tzv. mikulášská zahrádka — drobné ovoce nabodnuté na dřívka zasazená do velkého jablka; jednodušší tvar zastupuje metla ověšená ovocem. Z Plzeňska uvádí LÁBEK, L.: *Zvykosloví Plzeňska*, s. 27—28. — U katolických Lužických Srbů jdou děti ve svátek sv. Mikuláše dům od domu a ptají se:

„Nej tu sjaty Miklawš byl,
nej tu ničo wostajil?“

Nebyl tu svatý Mikuláš,
nenechal nám tu něco?

(SCHNEEWEIS, E.: *Feste und Brauche*, s. 117.)

²⁸⁷ Proměna mikuláše ve „Weihnachtsmanna“ nastala v Německu v 19. století zásluhou malíře MORITZE VON SCHWINDA (1804—1871), který v roce 1847 namaloval „Herrn Winter“ (pána zimy) pro obrazovou řadu, která se rozšířila po celém Německu i v dalších zemích. (WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 100.)

²⁸⁸ WEBER-KELLERMANN, I.: *C.d.*, s. 89 — v 17. století horlí protestantský kněz proti tomu, že rodiče dávají dětem dárky a říkají, že je přinesl svatý Mikuláš. Není to prý dobrý zvyk, protože „dobré dary“ dává pouze Kristus (NILSSON, M. P.: *Die volkstümlichen Feste des Jahres*, s. 44—45).

²⁸⁹ Dodnes se děti ptáme: „Jakého dostals' ježíška?“ ve smyslu „jaký jsi dostal vánoční dar“.

²⁹⁰ MACH, B.: *Betlemy a Krystyde u tkalců Krkonošských*. Český lid, 10, 1901, s. 167—170; SROV. HEROLDOVÁ, I.: *K akulturačnímu procesu nejstarší české menšiny*. Český lid, 53, 1966, s. 149—150.

²⁹¹ LÁBEK, L.: *Zvykosloví Plzeňska*, s. 30.

²⁹² ZÍBRT, Č.: *Veselé chvíle*, s. 467.

²⁹³ PERNICA, B.: *Rok na moravském Horácku*, s. 29.

²⁹⁴ ŽYGULSKI, K.: *Świąto i kultura*, s. 74.

²⁹⁵ SCHMIDT, J. R. H. DE: *Les noëls et la tradition populaire*. Amsterdam 1932, s. 8; SROV. BURIAN, E. F.: *Jak vidím české lidové baroko a proč je mám rád*. Kritický měsíčník, 1, 1938, s. 323—333.

²⁹⁶ V tomto duchu píše o Štědrém večeru JAN HERBEN:

„Venku v dědině zatroubil pastýř domácí. Potom zpívá, sousedé dělají slávu světskou ranami z pušek. To je svátek vesničanů. Vykupitel nepřišel k pánu.“ (HERBEN, J.: *Moravské obrázky*, s. 156.)

²⁹⁷ K rozkolu západní (římské) a východní (byzantské) církve formálně došlo v roce 1054. V západní a střední Evropě se udržovaly římskokatolické tradice, na Balkáně a u východních Slovanů pravoslavné. V 16. století se odklonily od katolické víry národní protestantské (evangelické) církve ve střední a severní Evropě.

²⁹⁸ SROV. WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 58.

²⁹⁹ Množství dárků vede u dětí až k jejich znevažování a ke ztrátě smyslu a symbolického významu vánočního obdarování. Spisovatel JOHN STEINBECK v knize *Amerika a Američané* zaznamenává reakci dětí: „A to je všechno?“ (STEINBECK, J.: *America and Americans*. New York 1966, s. 140.)

³⁰⁰ *Moravské noviny* z 23. prosince 1921 přinášejí zprávu: „Předvánoční ruch v Brně letos neobyčejně živý a na Zelném trhu, jenž podobá se pro množství vánočních stromků, jež jsou tu vystaveny na prodej, zelenému háji, je zvláště v hodinách večerních tiseň přímo povážlivá. Koná se tam též vánoční trh . . . ,Fíky, fíky, z Amerittriky' vyvolává jeden vysokým hlasem, kdežto druhý vábí kupující voláním: ‚Med, med, med, jako lep!‘ U obchodníků rybami tísni se též mnoho nakupujících. Na náměstí Dominikánském kupí se celé hráze čistě oškubaných hus a nával je i zde veliký . . . Všude samý shon a spěch . . .“

³⁰¹ SROV. SCHMIDT, L.: *Brauch ohne Glaube*. In: *Volks Glaube und Volksbrauch*. Berlin 1966, s. 289—312; BAUSINGER, H.: *Konzepte der Gegenwartsvolkskunde*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 38, 1984, s. 96—99.

³⁰² Tento stav výstižně — v konfrontaci města a vesnice na přelomu 19. a 20. století — zachycují ALOIS A VILÉM MRŠTIKOVÉ v *Roku na vsi* (sv. 1, s. 367—368): „Poslední chvíle roku! V září zárovek, v šumoření planých hovorů a násilně k životu se řítící nudy, v jeku činelové hudby a bouří do sebe vrážejících sklenic, bláznivě, jak ve smrtelných křečích zmítající sebou šašek, dochrchlává svůj starý rok schvácený měšták . . . Dechem volným, dechem zdravým — pravidelně jako vždy, tak i tuto noc oddechuje skrytá dědinka.“ — Od konce 19. století bylo na vesnicích běžné pořádat koncem roku divadelní představení a hudební koncerty. Po první světové válce se pod vlivem města i ve vesnických sálech ozývaly veselé kabaretní vystupy.

³⁰³ Např. *Moravské noviny* přinesly 7. prosince 1906 zprávu: „Spolek pěstitelů králíků uspořádá 8. XII. v hostinci u Šlesingrů v Žabovřeskách velkou mikulášskou zábavu s pestrým programem . . . O půl 10. mikulášská scéna s rozdáváním dárků . . . Čistý výnos zábavy případně místní mateřské školce.“

³⁰⁴ MORAVCOVÁ, M.: *Pražské slavnosti vánočního stromku*, s. 65—66.

³⁰⁵ Vzor udala Amerika, kde paní J. B. Herreshofová v roce 1912 dala poprvé postavit na Madison-Square v Novém Yorku jedli osvětlenou elektrickými svíčkami. Odtud přišel osvětlený vánoční strom na veřejná prostranství v Německu (poprvé se objevil v roce 1924 ve Výmaru). Pod německým vlivem se rozšířil v jiných evropských městech. (WEBER-KELLERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 128.)

³⁰⁶ LÁBEK, L.: *Zvykosloví Plzeňska*, s. 30.

³⁰⁷ Brněnská *Rovnost* ze dne 22. prosince 1948 informuje: „Slavnostní nadílka pod vánočním stromem republiky. V neděli uspořádaly místní organizace KSČ . . . v Merhautově ulici 13 na nádvoří domu ‚přátelství‘ slavnostní vánoční nadílku. Pod vlastním vánočním stromem, jehož kmotrem a patronem je oblastní úřadovna Státní bezpečnosti, zahrála hudba SNB, děti zazpívaly, zakoludovaly, byl promítnut krátký film a vánoční děd opravdu bohatě podělil přes 200 dětí . . . Vzorným příkladem všem základním organizacím může být jejich sbírka pod vánočním stromem, jejíž výnos činí již přes 30.000 Kčs kromě věcných darů.“

³⁰⁸ Móda tištěných vánočních a novoročních přání začala s kolorovanými dřevoryty brzy po vynalezení knihtisku. Jejich předchůdcem by mohly být grafické modlitební obrázky, které darovaly kláštery jako jednolistové kalendáře k Novému roku. Tištěné a malované novoroční písně a přání jsou známy od 15. a 16. století. Zvláštního rozvoje doznaly v období baroka. U nás se rozdávaly grafické lístky i při tříkrálové obchůzce (ZÍBRT, Č.: *Lístky, rozdávané při koled-*

ních občůzkách Tříkrálových. Český lid, 14, 1905, s. 199; stov. WEBER-KEL-
LERMANN, I.: *Das Weihnachtsfest*, s. 184, 188.) 124

³⁰⁹ „V rodině nikdo neschází od loňska. Neprostrává se ani pro nepřítomné. „Dej
Bůh, abychme za rok zas tak seděli pohromadě!“ řekne otec, nalévaje vína
a zavdávaje. Stařenka myslí, že narok už mezi nimi nebude. Už prý to jde s ní
s kopce. Nu, staň se vůle boží.“ (HERBEN, J.: *Moravské obrázky*, s. 157.)

³¹⁰ K současnému stavu obyčejové tradice výročního cyklu v českých zemích viz
FROLEC, V. (ed.): *Výroční obyčej*. Současný stav a proměny. Lidová kultura
a současnost, sv. 8. Brno 1982.

SEZNAM ILUSTRACÍ

1. Mikoláš Aleš: Špalíček Prosinec, kresba
2. Mikoláš Aleš: Špalíček — ilustrace k úsloví „Mikuláš splachuje břehy“, kresba
3. Josef Lada: Mikuláš, anděl a čert, kvaš, 1948
4. Josef Lada: Vánoce
5. Antoš Frolka: Koledníci z Kněžduba na Štědrý večer, malba
6. Antoš Frolka: Svatí Tři králové z Veselí, malba
7. Mikoláš Aleš: Špalíček — ilustrace ke koledě „My tři krále“, kresba, detail
8. Josef Lada: S koledou, kvaš, 1948
9. Mikoláš Aleš: Vánoční stromek, kresba
10. Josef Lada: Okno se stromkem, kvaš, 1948
11. Mikoláš Aleš: Špalíček — ilustrace ke koledě „Dědečku, dědečku“, kresba
12. Antoš Frolka: Děvčata s novoročním koláčem v Tasově, malba
13. Josef Lada: Nový rok